

Sergio Badenes Placencia

**ESTUDI ARQUEOMORFOLÒGIC I
TERRITORIAL DE LA PLANA DE CASTELLÓ:
APROXIMACIÓ A LA XARXA VIÀRIA ROMANA**

TREBALL DE FI DE MÀSTER

Direcció: Dr. Josep Maria Palet Martínez

Màster interuniversitari d'arqueologia clàssica

**UNIVERSITAT
ROVIRA i VIRGILI**

**Institut Català
d'Arqueologia Clàssica**

Treball de Fi de Màster fet amb el suport de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica

Vila-real - Tarragona

2021

1. Introducció	1
1.1. Marc teòric: Arqueologia del Territori	1
1.2. Objectius, metodologia i materials de treball	8
2. Marc geogràfic: la Plana de Castelló	14
2.1. Topografia i geologia	14
2.2. Xarxa hidrològica	16
2.3. Climatologia	17
2.4. Vegetació històrica	18
2.5. Recursos miners	19
3. Marc històric i arqueològic: poblament rural antic de Saguntum	19
3.1. Període iberoromà (segles III – I a.n.e.)	20
3.1.1. <i>El territori d'Arse-Saguntum</i>	20
3.1.2. <i>Economia i societat ibèrica</i>	22
3.1.3. <i>Arqueologia dels assentaments rurals ibèrics</i>	24
a. Ocupació del territori: període iberoromà (segles III – I a.n.e.)	24
3.2. Període romà (segles I a.n.e. – V d.n.e.)	27
3.2.1. El territori de <i>Saguntum</i>	27
3.2.2. <i>Economia i societat romana</i>	28
a. Estructures de producció agrícola: vi i oli	29
b. Comerç marítim i instal·lacions portuàries	31
c. Els <i>balnea</i> rurals	32
d. Temples i cultes romans	33
3.2.3. <i>Hipòtesis de centuriacions</i>	34
3.2.4. <i>Arqueologia dels assentaments rurals romans</i>	35
a. Ocupació del territori: l'Alt Imperi (segles I a.n.e. – II d.n.e.)	35
b. Ocupació del territori: el Baix Imperi (segles III – V d.n.e.)	37
3.3. Període visigot (segles V – VII d.n.e.)	38
4. Vies i camins romans: estat de la qüestió	40

4.1. Visió romana de la Via Augusta: autors clàssics i itineraris antics.....	41
4.2. Qüestions constructives i tipus de vies.....	45
4.3. Postes: <i>mansiones</i> i <i>mutationes</i>	48
4.4. Mil·liaris	50
4.5. Restes arqueològiques de camins romans a la Plana de Castelló.....	53
5. Anàlisi arqueomorfològica de la xarxa viària de la Plana de Castelló	55
5.1. Sistemes viaris forts.....	55
5.1.1. <i>Sistemes viaris radials</i>	56
5.1.2. <i>Sistemes viaris ortogonals</i>	60
5.1.3. <i>Vies naturals de trànsit i itineraris regionals</i>	64
6. Discussions i conclusions	68
7. Bibliografia	80

1. Introducció

1.1. Marc teòric: Arqueologia del Territori

L'estudi tradicional de l'Arqueologia del Territori ha pivotat al voltant del jaciment arqueològic, que seria l'element central de la recerca, i sobre el seu impacte sobre el territori en el qual està situat. La forma d'estudiar-lo és, principalment, a través de la prospecció arqueològica, i amb l'objectiu de crear una base de dades que ajuden a comprendre el territori en el conjunt global. L'Arqueologia Espacial o Territorial és el nom donat a aquest corrent, que va nàixer en el món anglo-saxó durant la dècada del 1960 i basat en la renovació metodològica i teòrica estimulada per la *New Archaeology*. Aquest nou corrent va reivindicar la prospecció (principalment, la intensiva) com a tècnica arqueològica equiparable a l'excavació. D'altra banda, van incorporar als estudis arqueològics instruments interpretatius de gran utilitat que provenien del món de la geografia. D'ací van nàixer models com els Polígons de Thiessen o diagrames de Voronoi, la teoria del Lloc Central i els índexs de densitat, d'entre altres (Hodder, Orton, 1976; Clarke, 1977).

A pesar que les primeres aproximacions al paisatge des de l'àmbit arqueològic es van produir durant les primeres dècades del segle XX, es considera que la disciplina apareix durant la dècada de 1950 amb la publicació de l'obra *The Making of the English Landscape* (Hoskins, 1955). I sols dos anys després seria publicat el treball *Ancient Landscapes. Studies in field archaeology* (Bradford, 1957). Aquests treballs eren els primers estudis dels paisatges i parcel·laris analitzats mitjançant una metodologia arqueològica. No obstant això, l'impuls de la disciplina no arribarà fins final de la dècada de 1960 amb la *New Archaeology*, de la mà de Bindord (EUA) i Clarke i Renfrew (Regne Unit).

En aquest món anglosaxó serà també on es produiran les primeres crítiques i la crisi del model processual durant la dècada del 1980, naixent així les teories postprocessuals. Els treballs produïts seguint aquest nou corrent posaran èmfasi en la necessitat de realitzar estudis des d'una òptica diacrònica i interdisciplinària, fet que ajudaria a comprendre la complexitat i dinamisme dels paisatges històrics. Encara que sense deixar banda el caràcter simbòlic del comportament humà i les tècniques materials (Hodder, 1988; Preucel, 1991).

En el panorama ibèric, el lloc de difusió del corrent metodològic impulsat per la *New Archaeology* van ser els *Coloquis de Arqueología Espacial*, celebrats a Terol a partir del 1984, on es produirà una extensa bibliografia al respecte (D. a., 1998). Aquest fet mostra la tardança

en l'arribada d'aquesta metodologia a l'àmbit hispànic: en la dècada del 1980, quan en el món anglosaxó s'està produint una crítica al model processual i el naixement del postprocessualisme, és el moment en el qual comencen a ser traduïdes les publicacions de l'Arqueologia Processual.

Durant les darreres dècades han aparegut diferents treballs que centren la seua metodologia en l'ús de la prospecció arqueològica com a ferramenta per l'estudi dels materials arqueològics que es troben dispersos en la superfície d'un jaciment. Amb l'objectiu de catalogar i estudiar els jaciments i la seua relació amb el territori en el qual es troben. A partir d'aquests estudis queda patent que el paisatge és complex, que varia i és dinàmic, per tant, resulta interessant aproximar-se a ell a través de projectes interdisciplinaris i diacrònics. Alguns treballs mostren un especial interès pels diferents processos erosivosedimentaris que poden arribar a alterar el registre arqueològic en superfície, amb el seu conseqüent impacte en la recerca. Com a resultat d'aquest fet la disciplina ha evolucionat fins a mirar més enllà del jaciment, amb la incorporació d'estudis del medi físic i la consolidació de projectes interdisciplinaris i diacrònics que permeten crear models d'ocupació de l'espai en diferents períodes històrics (Palet, 1997).

L'estudi de les xarxes viàries, aspecte central del present treball, és també un dels objectes estudiats per l'Arqueologia del Territori. No obstant això, aquesta investigació tenia la seua pròpia tradició historiogràfica i poques voltes s'integraven les seues dades en les cartes arqueològiques. A pesar del gran interès, la seua relació amb el poblament de la zona per la qual passaven era pràcticament nul·la. Sols s'identificaven les diferents *mansiones* que apareixien al costat de les vies i no era habitual que s'estudiaren globalment amb el territori (Ariño, Gurt, Palet, 2004). En el cas de l'estat espanyol els estudis de les vies van tindre un gran pes en la historiografia de finals del segle XIX i principis del XX. En el País Valencià, tal com es comentarà més avant en el seu corresponent apartat, també hi trobem gran quantitat d'obres datades en aquest lapse de temps.

Durant la dècada de 1980, en el moment en el qual es produïa la ruptura amb les teories processuals, a França, i més concret el *Centre de Recherches d'Histoire Ancienne* de la Universitat del Franc-Comtat de Besançon (també conegut com a Grup de Besançon), seguint la tradició franco-italiana d'Arqueologia del Paisatge es va desenvolupar una sèrie de tècniques per detectar i caracteritzar els cadastres romans a través de l'anàlisi de la morfologia del paisatge actual. Aquests cadastres poden ser identificats basant-se en dos criteris: l'orientació

constant de les quadrícules i per la modulació emprada, és a dir, l'*actus*¹, identificant-se el model canònic romà de 20 x 20 *actus*.

L'ús d'aquesta metodologia ha permès identificar diferents trames centuriades al llarg de la façana mediterrània a partir de la morfologia del paisatge mitjançant la fotografia aèria. Com a conseqüència es van multiplicar els treballs de les parcel·lacions regulars i sense una interpretació crítica de la morfologia. Provocant que molts dels casos identificats no han pogut ser verificats com a centuriacions d'origen romà i romanen com a meres hipòtesis. Creant-se així falsament la idea que es podia estudiar els paisatges romans exclusivament a través dels estudis morfològics i la fotografia aèria però sense fer una interpretació crítica del paisatge (Pérez, 1996).

Els primers treballs importants que segueixen aquest corrent metodològic són els de Clavel-Lévêque (ed.) (1983), Chouquer, Clavel-Lévêque, Favory i Vallat (1987), Chouquer i Favory (1991) i l'obra col·lectiva *Misurare la terra: Centuriazione e Coloni nel mondo romano* (1983, 1984, 1989). Quant als treballs relacionats amb l'estudi de la xarxa viària, un dels primers i més importants d'aquest corrent és el de Vion (1989a i b).

Tots aquests treballs aporten a l'estudi de l'Arqueologia del Territori una perspectiva on el paisatge actual s'entén com una fotografia on es plasma l'evolució i transformació antròpica de l'espai, i per tant, la seua anàlisi és de gran importància per entendre l'evolució al llarg dels segles. Creant-se així un gran interès per les transformacions que pateix el paisatge, principalment, tots aquells canvis relacionats amb l'impacte humà sobre aquest i donant-li una gran importància a l'anàlisi morfològica. Aquest fet va provocar un canvi metodològic dins el corrent de l'Arqueologia del Territori, ja que es mirava més enllà del jaciment arqueològic. Tal com comenten Renfrew i Bahn (1993) "els arqueòlegs s'han adonat que existeix una gran varietat de dades arqueològiques fora dels jaciments i que no constitueixen jaciments (en la definició tradicional del terme), des d'artefactes dispersos a estructures, petjades de l'arada o els límits dels camps de conreus, i que sens dubte proporcionen informació valuosa relativa a l'explotació humana de l'entorn".

Aquest corrent va arribar al context ibèric a finals de la dècada del 1980, sent Catalunya el lloc es van produir la major part dels treballs vinculats a la línia d'investigació francesa i

¹1 *actus* romà = 35,5 metres

relacionats a les investigacions arqueomorfològiques². Com són els casos d'estudi i d'anàlisi dels territoris i dels cadastres romans de les ciutats d'*Emporion* (Plana, 1989), *Tarraco* (Gurt, Marquès, 1988) i *Iesso – Guissona* (Burés *et alii*, 1990). Quant a la resta de l'estat espanyol, destaquen els treballs d'Ariño (1985, 1986 i 1990), centrats a la zona de la Rioja i Aragó, on aquest realitza estudis diacrònics del territori, integrant l'anàlisi morfològica i històrica de les centuriacions romanes.

Durant la dècada del 1990 aquest corrent d'estudi ha proporcionat dues formes d'aproximació a l'anàlisi del paisatge que són complementàries. En primer lloc, una que se centra en el significat històric de les centuriacions i cadastres com a elements claus que estructuraven i a partir dels quals s'exploten els territoris antics (Clavel-Lévêque, 1993; Clavel-Lévêque, Favory, 1992; Chouquer, Favory, 1992). En segon lloc, el perfeccionament, l'extensió de l'anàlisi arqueomorfològica i la verificació arqueològica sobre el terreny de les estructures detectades a partir de fotografia aèria o cartografia. Aquestes dues aproximacions són unes ferramentes claus per realitzar un estudi "estratigràfic" del territori, per la caracterització del seu canvi al llarg del temps i també per poder detectar estructures vinculades a antics cadastres (Chouquer, 1989; Chouquer, Favory, 1991; Favory, Fiches, 1994; Clavel-Lévêque, Jouffroy, Vignot, 1994).

També en la dècada de 1990 moltes de les propostes de centuriació romana van ser estudiades en més deteniment o simplement revisades, mostrant que algunes d'elles no eren d'època romana, sinó posteriors. La identificació d'algunes de les centuriacions com a no romanes va provocar la caiguda en descrèdit d'aquest mètode. Per això, les últimes dècades s'han caracteritzat per la realització d'estudis més cautelosos i sent conscients de les limitacions d'aquesta metodologia. Alguns dels aspectes que s'hauran de tenir en compte a l'hora de realitzar aquests tipus d'estudis són els següents.

En primer lloc, els mòduls de les centuriacions han d'estar relacionades amb l'orientació de les traces i la metrologia no pot ser usada únicament per a localitzar les trames centuriades (Chouquer, 1996-1997; Palet, 1997). En segon lloc, els estudis del paisatge romans han de ser enfocats des d'una perspectiva diacrònica per poder identificar traces anteriors o posteriors a les centuriacions (Burnouf *et alii*, 1997; Chouquer, 2003; 2007), creant-se així una seqüència

² Es pot definir Arqueomorfològia com la restitució, definició, i la lectura arqueològica de les diferents traces i elements que formen la morfologia històrica del territori, en ser aquestes, traces de l'activitat humana que queden reflectides en el paisatge actual (Chouquer, Favory, 1991). Tal com comenta Palet (1997): "aquesta anàlisi permet establir seqüències cronològiques relatives entre algunes de les traces redistribuïdes, indicadores dels canvis esdevinguts en l'estructuració del territori".

ante quem i *post quem* entre les traces detectades. En tercer lloc, s'hauran de realitzar prospeccions intensives del paisatge per documentar l'ús històric dels camps i de les seues estructures relacionades (Boissinot, Brochier, 1997). I en quart lloc, incorporar dades (fonts) històriques i ambientals als estudis, en ser aquestes de gran ajuda per identificar i datar les estructures del paisatge (Berger, Jung, 1996; Palet, 1997).

En el cas de les dades ambientals poden aportar gran informació sobre els efectes físics de les centuriacions que tenen sobre els paisatges, ajudant a discernir les pràctiques d'ús del sòl en època romana (Dall'Aglio, Franceschelli, 2007; Riera, Palet, 2008; Riera *et alii*, 2009). També cal dir que l'estudi de la dinàmica del paisatge afegeix una profunditat cronològica necessària, que permet distingir les traces *pre* o *post* romanes (Leveau, 2006). Per últim, l'aplicació de les tècniques SIG és de gran importància i utilitat, en ajudar a incrementar la fiabilitat de les dades recopilades per a la investigació dels espais centuriats (Romano, Tolba, 1996; Peterson, 1998; Romano, 1998).

Com a resultat d'aquest canvi, el Grup de Besançon es va escindir en dos corrents. Un d'ells estava encapçalat per Clavel-Lévêque i que va continuar estudiant els cadastres des de l'òptica de la romanització. Publicant l'*Atlas historiques des cadastres d'Europe*, on va fer un compendi de centuriacions romanes localitzades al llarg d'Europa, juntament amb un recull on parla al voltant de les tècniques i metodologies aplicades als estudis dels paisatges antics (Clavel-Lévêque, Vignot, 1998; Clavel-Lévêque, Orejas, 2002). Mentre que l'altra, dirigida per Chouquer i Favory, va centrar la seua tasca de recerca en l'anàlisi espacial de les formes del paisatge. Fent una revisió metodològica, sent conscient dels problemes de la metodologia emprada anteriorment i incorporant documentació històrica medieval i moderna, tal com s'ha esmentat adés (Chouquer, Favory, 1991; Chouquer, 1997).

Durant els primers anys del present segle, Favory va continuar la seua investigació en l'àmbit de l'Arqueologia Espacial i centrant-se en l'estudi del poblament preromà (Favory, 2003). D'altra banda, l'equip de Chouquer va evolucionar cap a un enfocament més diacrònic, espacial i geogràfic; posant en rellevància la necessitat de fer una anàlisi sistemàtica que donara resposta a la complexitat del paisatge (Chouquer, 2000). Aquest últim autor va crear una nova disciplina que ha sigut denominada com Arqueogeografia (Chouquer, 2007; 2008). En l'actualitat hi podem destacar dues arqueomorfòlogues que són hereves del treball de Chouquer: Robert i Watteax (Robert, 2011; Chouquer, Watteaux, 2013)

D'altra banda, aquesta revisió metodològica produïda en els anys noranta en la península Ibèrica va quedar plasmada en els treballs de revisió del cadastre romà d'*Ilici* (Gurt, Lanuza, Palet, 1996) o el Pla de Barcelona, on se situava la colònia romana de *Barcino* (Palet, 1997). Altres treballs similars que segueixen aquest corrent són els portats a terme a l'àrea la Plana de València (Ramos, 2009; Ortega, 2017). Un altre treball de revisió de les propostes anteriors de centuriacions romanes és el d'Ariño, Gurt i Palet (2004).

En aquest àmbit hispànic, els darrers treballs vinculats a l'arqueomorfologia estan fortament influïts pel canvi conceptual portat a terme en la dècada del 1990 (Criado, 1991; 1993; 1999; López, 1994) i per incorporar en ells el factor ideològic. Ampliant-se així l'anàlisi de les centuriacions, incloent-hi l'estudi del seu traçat, i també de la relació i evolució amb els eixos de la trama urbana (Palet, Fiz, Orengo, 2009; 2010). Per constatar aquest fet, ha sigut de gran importància estudiar la diversitat de la implantació del sistema centuriat mitjançant la documentació de diferents mòduls i restitucions planimètriques de zones on no s'han trobat traces centuriades, i que s'han interpretat com a territoris no dividits però integrats en la centuriació (Palet, Orengo, Riera, 2011).

A banda del comentat, els projectes han incorporat perspectives diacròniques i estudis multidisciplinaris a través de l'anàlisi de la fotografia aèria, estudis paleoambientals (Riera, 2005; Miras *et alii*, 2007), prospeccions, excavacions i l'estudi de les fonts històriques (tant cartogràfiques com documentals), que permeten documentar l'evolució històrica del paisatge (Ariño, Gurt, Palet, 2001). També cal destacar l'ús i aplicació de la tecnologia SIG, tal com s'ha comentat anteriorment.

En diferents ocasions del present apartat s'ha esmentat el terme "paisatge", i per tant, caldria definir aquest concepte que és tan global, amb molts significats i matisos, i que és de gran importància per al treball. Una d'aquestes definicions és aquella que manifesta que el paisatge és un conjunt molt complex i dinàmic, on els elements físics i antròpics estan íntimament interrelacionats i connectats. Així, doncs, el medi humà és aquell paisatge natural que es troba transformat antròpicament, és a dir, creat a conseqüència de les diferents activitats humanes i el seu impacte sobre el medi físic o natural (Palet, 1997). És a dir, el paisatge esdevé un element o jaciment arqueològic total, en ser creat segons les necessitats de les societats que en ell han viscut. Segons Binford (1964), un jaciment arqueològic es pot entendre com tot vestigi d'activitat humana, encaixant el paisatge antròpic amb tal afirmació.

Aquest territori no sols s'ha d'entendre com un lloc políticament o administrativament delimitat, o també com un espai on es produeixen diferents processos que generen un registre arqueològic; sinó com un espai culturitzat, creat per diferents societats a la seua versemblança, aleshores és una font arqueològica que permet conèixer certs períodes històrics (Bazzana, Humbert, 1983). D'altra banda, Butzer (1989), proposa que l'espai (paisatge) s'ha d'entendre com un ecosistema que està contínuament interrelacionat amb les societats que el van habitar. Llavors, es produeix una redefinició del terme de territori, i a conseqüència d'aquest fet, també es produeix una modificació de l'objecte d'estudi, aportant així, nous elements al debat teòric i metodològic, com poden ser la importància de les recerques diacròniques del paisatge, que seran un element vital en aquests estudis (Vion, 1989a; Chouquer, 1989).

El paisatge històric el conformen diferents estructures datades en cronologies diverses, per tant, tota etapa presenta restes i traces paisatgístiques de temps pretèrits. Sent possible així estudiar una fase concreta de l'evolució d'un territori a partir de l'estudi del paisatge actual, que és un reflex de períodes anteriors, tal com fan veure des de la geografia històrica. Tollin i Skanes (1991) van definir el paisatge actual com: *"a mosaic of physical structures and elements from earlier time periods"*.

L'estudi del paisatge present com a ferramenta per entendre el passat ha propiciat la col·laboració entre geògrafs i arqueòlegs. Fins aquest moment, la geografia sols s'havia preocupat d'explicar el paisatge modern, sense mirar més enrere en el temps. Un treball que trenca aquesta aproximació tradicional de la geografia és el de Widgren (1989), on es planteja l'anàlisi del paisatge present a través de l'estudi dels paisatges anteriors. Aquesta nova visió també està plasmada en el camp de l'arqueologia amb els treballs de Chouquer (1989), Chouquer, Favory (1991) i Vion (1989a).

El paisatge està constantment en transformació, per tant, poder entendre com i perquè canvia és vital per comprendre com és de complex. L'objectiu de l'Arqueologia Territorial ha de ser la recerca de l'origen de tots els elements antròpics que es troben relacionats des del punt de vista espacial i temporal. Aquest fet és clau per poder entendre la importància de la interpretació de l'estratigrafia del paisatge que es vol estudiar, com una necessitat per aprofundir en l'origen dels diferents elements inclosos en el paisatge actual. L'estudi diacrònic del territori ajuda a posar en context cronològic als diferents elements antròpics situats en un espai (Leveau, 2006).

Dita informació genera noves propostes que ajuden al debat acadèmic a donar respostes a determinades problemàtiques històriques i arqueològiques. En aquesta mateixa línia, Roberts (1977) afirma que: “*finally, the evidence of the landscape is a vital to clear understanding of the past as is a room full of documents or the carefull excavation of an individual archaeological site (...) Landscape is evidence, and as such it must be collected, classified, analysed and then incorporated, in its proper place, within the wider framework of knowledge*”. Així, doncs, l'estudi del territori necessita ser realitzat des de la interdisciplinarietat, en ser aquest resultat de la suma d'elements tant humans com físics. Les diferents variables que intervenen en la seua evolució ajuden a comprendre que són necessaris la realització d'estudis complets per poder analitzar aquests processos des de diferents punts de vista (Palet, 1997).

Per concloure, cal dir que les metodologies emprades actualment estan ajudant a conèixer i a crear una imatge més profunda, més propera a la realitat del territori romà; i fins i tot, en alguns casos es poden reconstruir amb tota la seua complexitat. Cada volta és més freqüent l'aplicació a la recerca d'estudis arqueomètrics, anàlisis de pòl·lens i paleoambientals, ajudant a completar la visió d'aquests paisatges passats (Guilaine, 1991; Bernardi, 1992). Els dibuixos de ceràmiques que es poden trobar en els treballs tradicionals han sigut substituïts per percentatges, gràfiques i anàlisis factorials; en canvi, això no significa que actualment no continuen existint (Ariño, Gurt, Palet, 2004).

1.2. Objectius, metodologia i materials de treball

L'objectiu d'aquest treball és estudiar l'evolució del paisatge històric de la Plana de Castelló. És a dir, els possibles cadastres, la xarxa viària, i la relació d'aquests dos elements amb el poblament rural de la ciutat romana de *Saguntum* des d'una perspectiva diacrònica. No obstant això, la idea central d'aquest és estudiar la xarxa viària romana del nord de l'*ager saguntinus*, per poder entendre així la seua evolució al llarg de la història, resultaria poc apropiat centrar-se només en la cronologia romana de les vies. A pesar de tot, l'enfocament principal del treball ha sigut l'etapa romana, encara que sense obviar altres períodes històrics. Si sols en centrem en la cronologia romana, ens donaria una idea esbiaixada d'aquestes, en quedar així fora de l'estudi els processos de formació de les xarxes viàries, que ocorren anteriorment o posteriorment a aquesta etapa, i que també són de gran importància per entendre l'estat actual de la xarxa de camins del sud de Castelló.

Per tant, la investigació se centra en l'estudi de l'antropització de l'espai litoral, l'anàlisi diacrònic de l'impacte humà sobre el paisatge, l'estructuració del territori i les aplicacions de la tecnologia SIG en l'Arqueologia del Paisatge. Sent l'Arqueomorfologia el mètode més indicat per poder aproximar-se als elements amb cronologia diversa que formen part del paisatge actual. Realitzant-se així una lectura "estratigràfica" de la morfologia històrica del territori i permetent crear així una seqüència evolutiva dels elements presents en aquest espai. Cal tenir present també les limitacions que presenta aquesta metodologia, tant de la parcialitat de la informació morfològica que ens arriba, en estar lligada a les transformacions que pateix el paisatge (Roberts, 1987), i també per les dificultats resultants de voler establir seqüències estratigràfiques. Així mateix, tal com il·lustra Austin (1985), l'anàlisi arqueomorfològica ha de ser un mitjà i no com una fi en si mateixa; per tant, cal ser conscients de la gran quantitat d'elements que formen part del paisatge i treballar en les aproximacions a aquest que puguin integrar diverses variables (Palet, 1997).

Un dels elements que estructuren el territori és la xarxa viària, que es tracta d'un dels aspectes fonamentals estudiats i analitzats des de la perspectiva arqueomorfològica. Aquesta xarxa viària és un element molt complex i alhora dinàmic, en ser conseqüència de diferents transformacions, intervencions i dinàmiques històriques que la modelen. En la formació i transformació d'aquestes intervenen diferents factors, tant antròpics com físics. Per tant, la xarxa viària és un element antròpic de gran importància per estructurar un territori, fet que l'insereix en la configuració d'un "paisatge cultural" (Palet, 1997).

Tal com s'ha esmentat en l'anterior apartat, l'obra *Paysages découverts. Histoire, géographie et archéologie du territoire en Suisse romande* de Vion (1989b), va ser la primera d'aquest corrent, suposant un canvi metodològic en l'estudi de les xarxes viàries respecte als estudis anteriors. Aquest autor afirma: "*La recherche traditionnelle cherchait les segments - itinéraires et tracés qu'elle confondait- pour assembler un réseau. Aujourd'hui, c'est le réseau qui importe en premier lieu, dans lequel on mettra en évidence des segments. Le tout prévaut sur les parties. Le réseau n'est plus le point d'arrivée, il est le point de départ.*"

La restitució i l'anàlisi arqueomorfològica permet relacionar-la amb la topografia del terreny, i també en conèixer els diferents factors que intervenen en la seua configuració i evolució. Per tant, cal fer una restitució precisa de totes les traces que la conformen. Els criteris seguits per llegir aquestes traces poden ser diversos. En primer lloc es pot fer distinció entre itineraris (eixos de comunicació forts: de caràcter regional o extraregional) i les traces (diversos

segments que formen cada itinerari). També s'ha de tenir present les fluctuacions dels itineraris, mostrant-se així la seua evolució i antiguitat. A partir d'aquesta anàlisi arqueomorfològica es pot fer una lectura cronològica de la xarxa viària en qüestió: "L'estudi de l'evolució i de la variabilitat interna de l'itinerari, l'existència de traces anòmales o de superposicions, desplaçaments, atraccions i ruptures entre itineraris, permet establir seqüències cronològiques relatives, indicadores de successives transformacions de la xarxa viària." (Palet, 1997).

De l'anàlisi arqueomorfològica de les xarxes viàries, la lectura cronològica és l'últim estadi del treball, sent aquesta la que ajuda a comprendre que els camins són elements en continua transformació. Nogensmenys, cal remarcar que determinades traces de la xarxa poden ser les mateixes en itineraris diferents o ser de cronologies diferents, fet que mostra la riquesa de les vies, però alhora dificulta l'anàlisi d'aquestes (Palet, 1997).

Per poder realitzar aquest estudi arqueomorfològic de la Plana de Castelló s'ha fet ús de la tecnologia SIG; en poder incorporar-se en ella informació procedent de diferents disciplines, que són clau per al treball, proporcionant un ús fàcil de les dades incorporades i tenint un alt grau de precisió espacial en els resultats (Palet, Orengo, Riera, 2011). La base de dades SIG ha sigut creada amb el programa QGIS (versió: *Desktop 3.18.2 with GRASS 7.8.5*), dins d'aquesta s'han inserit les dades necessàries per a poder desenvolupar el treball i després interpretar les dades obtingudes (Fig.1).

Fig. 1. Base de dades emprada en el treball

un sistema de referència geodèsic ETRS89 i projecció UTM en el fus 30 (Fig. 5). Igual que en el mapa base topogràfic, també s'ha consultat l'ICV².

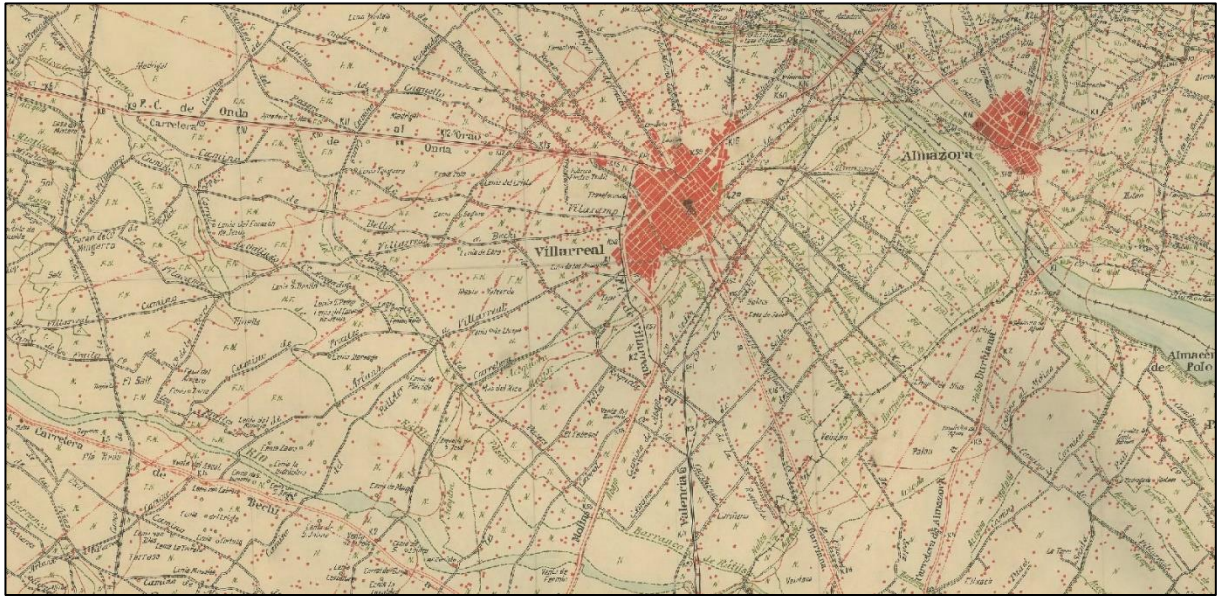

Fig. 3. Detall de les Minutes Municipals

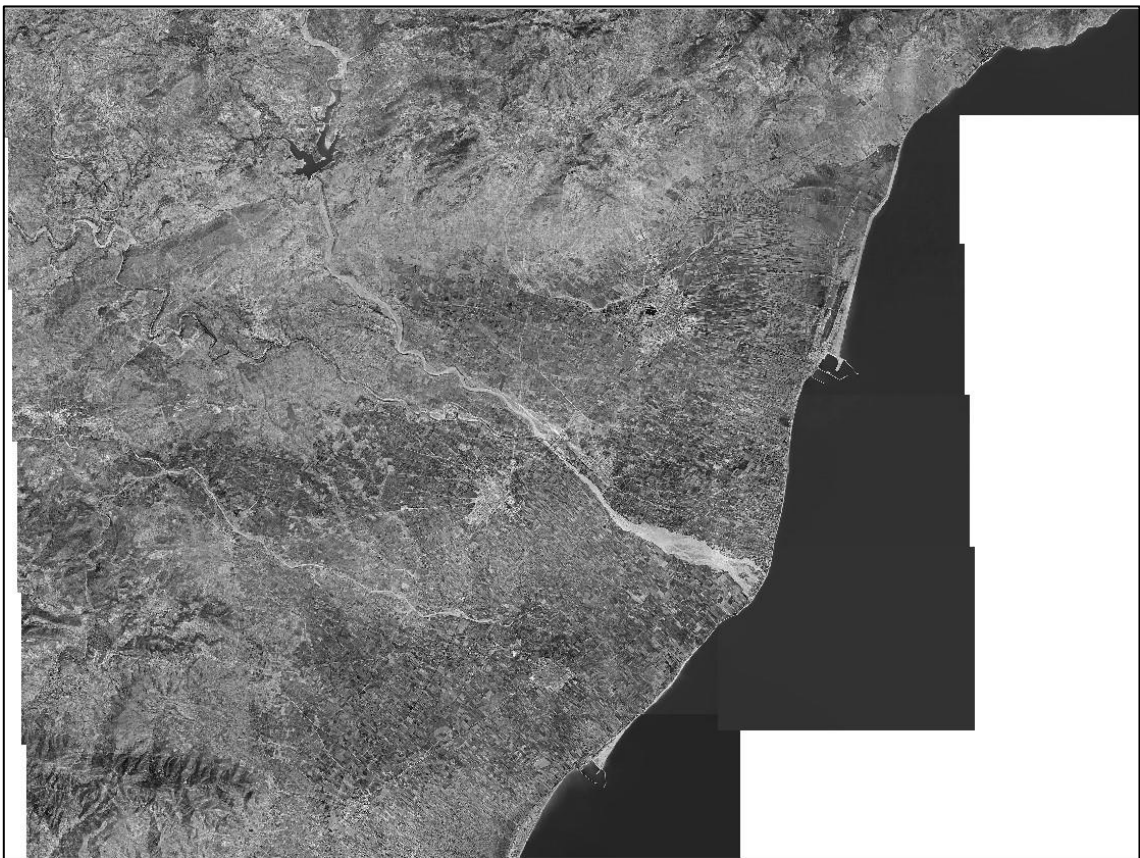

Fig. 4. Fotografies del Vol Americà del 1956-1957

Fig. 5. Orotofotografia actual de la Plana de Castelló

Per últim, s'ha creat una base de dades arqueològiques dels jaciments adscrits a cronologia romana de la zona. Aquesta informació ha sigut extreta de l'Inventari de Jaciments Arqueològics de la Direcció General de Patrimoni de la Generalitat Valenciana⁵. En total s'han comptabilitzat un total de 70 assentaments ocupats des d'època iberoromana fins a la visigòtica, tal com serà comentat en els seus respectius apartats.

S'ha d'esmentar que aquesta font presenta grans defectes. En molts casos hi ha poca informació al voltant dels assentaments i segons quin jaciment aquesta està poc actualitzada. D'altra banda, la catalogació dels jaciments per part de la Generalitat no resulta òptima, ja que els classifica en tipologies i no per períodes històrics. Aquest fet no resultaria cap problema si el criteri fóra usat de forma igualitària en tots els assentaments catalogats, encara que no resulta així i jaciments que són cronològicament i tipològicament concordants estan situats en categories diferents. Fins i tot hi ha errades de localització d'assentaments, en alguns casos

⁵ <http://www.ceice.gva.es/va/web/patrimonio-cultural-y-museos/arqueologia>

indica que estan en un terme municipal i si s'introdueixen les dades proporcionades es pot observar ràpidament l'equivocació.

Una vegada emplenada la base de dades amb aquella informació que més interessa per al treball, cal procedir a elaborar l'anàlisi arqueomorfològic, seguint la metodologia esmentada adés i amb uns resultats que seran comentats en el darrer apartat del present estudi.

L'àrea en la qual se centra el present escrit és la Plana de Castelló, una zona costanera amb pocs accidents geogràfics, apta per al conreu de cítrics, amb algunes zones humides i de marjal, i amb una ocupació humana continua des de la Prehistòria. Per tant, es tracta d'una zona molt interessant per a la investigació dels paisatges històrics i culturals valencians.

2. Marc geogràfic: la Plana de Castelló

2.1. Topografia i geologia

La Plana de Castelló és una depressió litoral amb forma triangular que s'estén des de Benicàssim fins a Almenara, i des de la mar i fins a Onda, amb una llargària de 40 km (nord-sud) i amplària màxima de 20 km (est-oest). El Parc Natural del Desert de les Palmes i la serra d'Orpesa clou la plana pel nord, la serra de la Pedrissa per l'oest, el Parc Natural de la serra d'Espadà pel sud-est i la serra d'Almenara pel sud (Simón, 1984). La part septentrional d'aquesta plana es ramifica en dos sectors i que queden fora de l'abast del present treball: un corredor que es dirigeix cap Borriol i la depressió de l'Alcora. Quant al sud, en la zona de la Vall d'Uixó, la plana queda dividida en dos corredors pels cims de la Punta i el Castellar: un d'ells arriba fins a la serra d'Almenara; mentre que l'altre, més interior, s'estén fins a la localitat de la Vall d'Uixó. Per últim, cal esmentar que la zona litoral està ocupada per albuferes i marjals, però la majoria d'elles es troben drenades i dessecades actualment. Quedant sols el Quadro i el Lluent entre Castelló i Benicàssim, l'Estany de Nules i la marjal de La Llosa-Almenara, (Sanjaume i Pardo, 1991), sent aquesta última la de major extensió de totes (Fig. 6). Els nuclis de població actuals que estan situats en aquest espai geogràfic, i per tant formen part del present estudi són: Benicàssim, Castelló, Almassora, Vila-real, Borriana, Les Alqueries, Onda, Betxí, Nules, La Vilavella, Moncofa, Xilxes, La Vall d'Uixó i la Llosa.

La major part de la plana està constituïda per aportacions sedimentàries arrossegades pels diferents barrancs, rambles i el riu, que la travessen en direcció nord-oest – sud-est (Fig. 6). Per tant, es pot afirmar, que es tracta d'una gran plana al·luvial formada amb diferents ventalls

i cons de dejecció que es van superposar a causa de les diferents riuades produïdes. Aquests sediments es troben formats per depòsits miocens superposats per materials plioquaternaris. El gruix dels sediments va en augment contra més lluny ens trobem de les elevacions interiors. Els depòsits fluvials tenen unes característiques diferents segons siga el seu origen temporal. Els del Plistocé inferior i mitjà majoritàriament estan formats per còdols, llims i argiles; i presenten una crosta que els converteix pràcticament en conglomerats. Els materials del Plistocé superior són molt semblants als anteriors, encara que no presenten crosta. Quant al dipòsit Holocé, presenta una matriu abundant i no estan tan compactats. En la part oriental de la plana, sota els nivells de sols actuals, hi ha una gran capa d'argiles en profunditat. Mentre que en la resta, també sota els nivells actuals, la dita capa és menys profunda i amb una textura més arenosa. Els depòsits aportats pels diferents cursos fluvials es tracten d'uns materials terrossos situats sobre sols argilo-sabulosos (Arasa, 2001a).

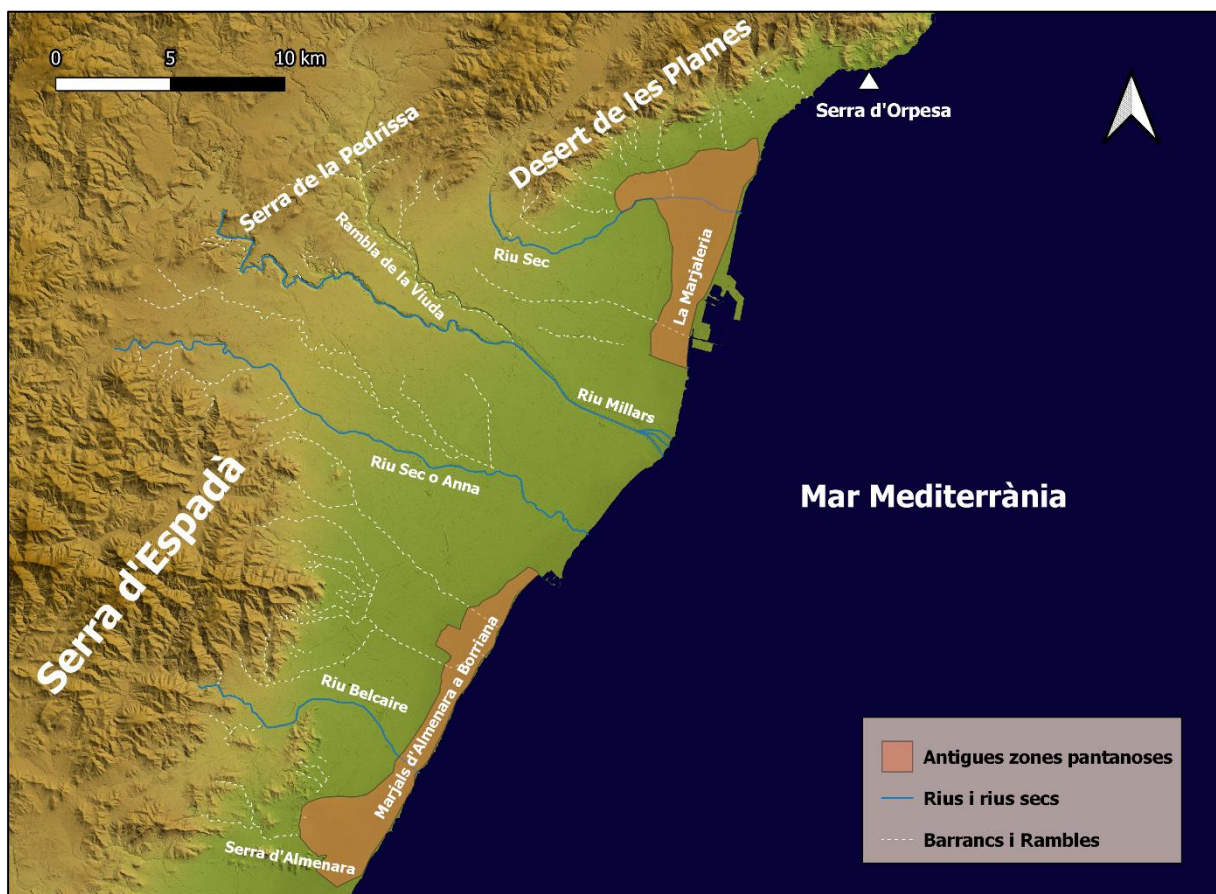

Fig. 6. Mapa físic de la Plana de Castelló

Les terres de glaci presenten una fina capa de sol sobre la crosta de conglomerats, sent molt difícil si volen ser transformades en terres de regadiu. Motiu que explica que el conreu tradicional d'aquests sols siga la garrofera i l'olivera. Les marjals estan conformades, des del punt de vista geològic, per una capa de llims d'origen col·luvial i en les parts més profundes hi ha sols més argilosos (Rosselló, 1969). D'altra banda, cal citar les aptituds d'aquestes terres pel conreu agrícola. Els sòls argilosos tenen poca saó i són poc permeables, retenint grans quantitats d'aigua en la seua superfície durant llarg temps, impedit la transpiració de les plantes (Sancho Comins, 1979). Quant al seu impacte sobre els arbres fruitals, principalment tarongers, el cultiu per excel·lència de la zona el darrer segle, provoca un menor creixement d'aquests i també de les fruites que produeix. Fet que explica la gran transformació i l'acció antròpica sobre la plana amb l'aportació de grandíssimes quantitats d'arena i sauló, que permetien enriquir els poc productius sols naturals (Arasa, 2001a).

2.2. Xarxa hidrològica

La xarxa hidrològica de la Plana de Castelló està formada per un conjunt de rius, rambles i barrancs de caràcter irregular quant al seu cabal d'aigua (Fig. 6). Sols el riu Millars té un cabal relativament regular i abundant (Segura Beltrán, 1987). La llargària dels cursos també és reduïda, cap d'ells arriba als 50 km i sols supera aquesta xifra el riu Millars, amb més de 100 km.

L'aprofitament de recursos hídrics, tant per al consum humà, com per a les explotacions agrícoles, resulta complicat d'estudiar. La major part dels rius, rambles i barrancs estan secs la major part de l'any. Sols el riu Millars porta aigua regularment, tal com ja s'ha comentat, mentre que el riu Belcaire, ara bé, normalment sol portar-ne, però no és infreqüent que s'acabe secant. La utilització per al consum humà és factible en ambdós casos, encara que resulta molt més complicat per l'ús agrícola. El Millars va força encaixat i s'haurien necessitat importants obres d'enginyeria, com séquies i assuts, que no s'han documentat en època romana, però sí a partir de la colonització cristiana de la zona produïda al segle XIII. En canvi, el Belcaire, porta tan poca aigua que també fa força complicat el seu ús agrícola. Per tant, la forma més freqüent d'aconseguir aigua per al consum humà són els diferents barrancs que travessen la zona i les fonts naturals, les quals permetien crear reduïdes zones de regadiu al seu voltant (Arasa, 2001a).

La localització de les fonts se situa majoritàriament als peus de les primeres elevacions muntanyoses, com és el cas d'Onda (fonts del Salvador, la dels Frares i del Rector), la Vilavella

(fonts de l'Olivera i Calda) i de la Vall d'Uixó (Sant Josep). D'altra banda, hi trobem les fonts o surgències d'aigua que es troben a la vora de les marjals i li subministren aigua constant. En Castelló, estan localitzades les fonts, avui ja dessecades, del Molí i de la Rabassota; mentre que en La Llosa – Almenara hi ha dues més que alimenten aquesta gran marjal (Arasa, 2001a).

L'anterior estudi d'Arasa resulta molt interessant per estudiar la relació entre els jaciments iberoromans de la Plana de Castelló amb els recursos hídrics. En total aquest autor va datar 24 assentaments d'aquest període. Quant a la captació d'aigua es poden documentar quatre llocs: rius, barrancs, marjals i fonts. La majoria d'assentaments s'abastien d'aigua de riu (9), la següent categoria serien els barrancs (8), seguida per les fonts i surgències naturals d'aigua (4), i per últim, marjals i albuferes (3). La distància entre els assentaments i els seus punts de captació també és de vital importància: 8 d'ells se situen a menys de 100 m, 10 a menys de 500 m, 3 a menys d'un quilòmetre i 3 més a menys de dos quilòmetres. Per tant, tal com es mostra, la proximitat de recursos hídrics és un factor d'importància a l'hora de triar un lloc on construir un assentament.

2.3. Climatologia

Les comarques septentrionals del País Valencià, en les quals incloem la Plana de Castelló, tenen una climatologia mediterrània. Les zones costaneres presenten un subclima termomediterrani sec, mentre que en les serres interiors i planes prelitorals tenen una variant seca o subhúmida (depenent zones) del subclima mesomediterrani. L'estiu és el moment de l'any més tranquil des del punt de vista meteorològic, en contrast de la tardor i primavera, quan es formen grans perturbacions. Però a l'hivern, amb l'aparició d'anticiclons continentals, es forma una barrera que impedeix l'entrada de fronts polars, alternant-se dies de tranquil·litat i temps suau amb altres més inestables i temperatures fredes (Quereda, 1976).

Quant a les temperatures, aquestes són les pròpies d'aquest clima mediterrani: hiverns suaus, estius calorosos, temperatures mitjanes elevades i alts valors de radiació solar. A les planes, la temperatura mitjana anual se situa al voltant dels 17° i amb una amplitud tèrmica inferior a 14°. El gradient tèrmic és d'un grau cada 140 m de desnivell. El mes més càlid de l'any és l'agost, amb una mitjana de 24,5°. D'altra banda, el mes més fred és gener, amb una mitjana de 10,7° a Castelló de la Plana. Dita climatologia té una gran repercussió sobre el conreu de la terra de la zona, en ser temperatures òptimes pel conreu dels arbres fruiters, com la taronja. D'altra banda, les precipitacions són de vital valor per al regadiu. Aquestes són escasses en les

zones costaneres, en contrapartida de l'interior muntanyenc, que és més humit. La mitjana de precipitacions anual de la plana és entre 400-600 mm, centrant-se la majoria d'aquesta durant els mesos de primavera i tardor amb grans episodis torrencials (Pérez Cueva, 1994).

Cal comentar també que la climatologia comentada fins ara és l'actual, per tant, no la podem extrapol·lar a altres períodes històrics. Ja que aquesta ha variat moltíssim, passant per episodis més freds i més càlids, o més humits i secs que els actuals. Cada època històrica té una climatologia associada i que és de gran importància conèixer-la si es vol estudiar un període concret, al donar-nos molta informació del conreu o activitat econòmica ideal que es podia desenvolupar depenent del règim tèrmic o de precipitacions. Quant al clima en el període ibèric i el món romà de la zona de la Plana de Castelló ha pogut ser estudiat a través d'un sondatge realitzat al terme municipal d'Almenara realitzat per Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques de la Diputació de Castelló (SIAP) i per l'equip de palinòlegs del Museu Arqueològic de la Diputació de Barcelona (Parra, 1985). Aquest ha revelat que entre el 2.500 i el 700 a.E. la plana tenia un clima mediterrani, encara que més humit que en l'actualitat. A partir del 700 a.E. aquest clima mediterrani es torna semiàrid, més semblant al que tenim en els nostres dies.

2.4. Vegetació històrica

L'anterior sondatge també ha proporcionat gran informació sobre la vegetació present en durant l'etapa ibèrica i romana. Entre el 5.500 – 2.500 a.E. la Plana de Castelló estava densament ocupada per una cobertura vegetal arbòria. Que es trobava formada pel roure valencià (*quercus*, tipus *faginea*), l'alzina surera (*suber*), la carrasca (*ilex*), el pi blanc (*pinus halepensis*) i el pi roig (*pinus sylvestris*). A partir del 700 a.E. comença un procés de desforestació i desbrossament de la zona que té com a conseqüència l'obertura d'espais en el bosc i que s'incrementa amb l'arribada de Roma. Amb l'inici d'aquest procés apareixen els primers cultius d'oliveres (*olea*), vinyes (*vitis*), noguerals (*juglans*) i cereals (*cerealia*). Juntament amb aquesta nova vegetació queda una cobertura arbòria residual de pi blanc (*pinus halepensis*), alzines (*quercus ilex*) i altres plantes ericàcies i llentiscleres (*pistacia*) (Parra, 1985). Per tant, amb el present estudi queda registrat la introducció del conreu de l'anomenada triada mediterrània (vi, oli i cereals) en aquesta zona, que va ser de gran importància per a l'economia romana.

2.5. Recursos miners

El treball realitzat per Sos (1970) és de gran utilitat si es vol estudiar els diferents recursos miners, no sols de la zona de la Plana de Castelló i àrees properes, sinó també de la resta de la província. Aquest, a partir de diferents notícies de localització de jaciments miners, prospeccions i estudis propis elabora un treball molt complet al voltant de la mineria. És molt difícil conèixer si aquests espais miners estaven en ús en època romana, ja que sols hi ha notícies de la seua explotació en temps més recents (ss. XVIII-XIX-XX) o en tractar-se simplement d'aflorament de diferents tipus de minerals i no pròpiament de mines.

A Benicàssim hi ha diferents notícies de mines de coure i galena, encara que es troben en llocs indeterminats del terme municipal. Més a l'interior i al sud, a Onda, hi ha diferents betes de ferro i galena argentífera en les primeres elevacions de la serra d'Espadà. Al terme de Betxí hi ha notícies sobre mines de cinabri al Solaig (important jaciment ibèric) i Montserrat, però so material de baixa qualitat. Al voltant de la població de la Vilavella, al costat de les primeres estacions muntanyenques, es localitza una mina de ferro explotada durant el passat segle. Per últim, en la Vall d'Uixó hi ha constància de petites mines d'argent, coure, galena argentífera i ferro (Mata, Sanz, 1988; Oliver *et alii*, 1984).

Per tant, tal com comenta Arasa (2001a), la riquesa mineral del present territori i de les zones properes, podria proporcionar prou material per a una certa autosuficiència en època iberoromana. No obstant això, es pot descartar la producció d'excedents per comercialitzar, per la baixa quantitat de material disponible. La producció dels diferents minerals possiblement explique la puixança econòmica de certs assentaments, datats la primera Edat del Ferro i de l'època Ibèrica, i que estaven situats prop de les zones d'extracció del mineral. Però no hi ha indicis arqueològics de la seua ocupació durant l'època iberoromana i imperial.

3. Marc històric i arqueològic: poblament rural antic de *Saguntum*

El territori estudiat en el present treball estava totalment o parcialment sota control del nucli poblacional d'*Arse-Saguntum*, tant en època ibèrica com en la romana, tal com veurem en els següents apartats. Així, aquest espai es trobava lligat a les diferents dinàmiques polítiques, econòmiques i socials que ocorrien a aquesta ciutat. No podent obviar aquesta interrelació

ciutat-camp a l'hora d'estudiar tant el poblament rural, com l'ocupació i l'explotació de l'espai agrari.

Durant la segona meitat del segle VI a.n.e. es desenvolupen un seguit de processos històrics que acabaran en l'aparició i consolidació dels pobles ibèrics al llarg de la façana mediterrània de la península homònima. Caracteritzats per l'ús de la metal·lúrgia del ferro en la fabricació d'armes i ferramentes, i també amb la introducció del tron de terrissaire per a la fabricació ceràmica (Oliver, 2016). El territori que compren entre els rius Ebre i Túria, en la qual situem aquest treball, queda integrat plenament dins d'aquest desenvolupament de la cultura ibèrica.

Des de l'Edat del Bronze, la zona litoral on trobem el nucli de Sagunt es troba ocupat per diferents assentaments que continuaran habitats durant el Ferro Antic (Barrachina, 2012). El castell de Sagunt, on s'ubicarà l'oppidum ibèric i posteriorment estarà el fòrum romà de la ciutat, mostra ocupació des del segle VI a.n.e. (Rouillard, 1979; Aranegui *et alii*, 1986). A finals del segle V a.n.e. serà quan el nucli poblacional comence a créixer, moment en el qual es construirà la muralla, seguint una dinàmica que està ben patent en diferents assentaments ibèrics de la façana litoral mediterrània (Rouillard, 1979).

La ubicació de l'assentament és el pic més occidental del promontori del castell. Situat a 160 m del nivell del mar i amb una extensió aproximada d'unes 10 ha (Aranegui, 2004a). D'altra banda, la part oriental del pic, a 140 m sobre el nivell del mar, és on es construirà el fòrum en època romana. Aquest puig se situa en mig d'una gran planícia que controla tot el territori al seu voltant amb gran facilitat. Per la zona passa la Via Heràclea o Hercúlea, posteriorment anomenada com Via Augusta. Per tant, la seua ubicació és ideal per a la defensa i control de tot el territori circumdant.

3.1. Període iberoromà (segles III – I a.n.e.)

3.1.1. *El territori d'Arse-Saguntum*

Una qüestió de gran importància, i que ha generat un gran debat historiogràfic al respecte, és la delimitació del territori que controlaria el nucli d'*Arse-Saguntum*. Com la resta d'entitats ibèriques contemporànies, Sagunt, tindria sota control un gran territori que l'abastiria de diferents productes de consum i per al comerç amb altres nuclis. En aquest espai es trobarien diferents assentaments que depenien de la ciutat, com també finques agrícoles, zones de pastura i zones d'explotació minera o agropecuària. Sembla complicat conèixer a fons la jerarquització

dels nuclis poblacionals que depenien de Sagunt, ja que el territori que compren la Plana de Castelló ha patit grans transformacions en els darrers segles amb la introducció del conreu de la taronja. A pesar d'aquest fet, Arasa (2001a), hi va realitzar un estudi molt complet i interessant al voltant dels assentaments ibèrics d'aquesta zona.

El territori saguntí durant el període Ibèric Ple i iberoromà sols pot ser estudiat de forma aproximada, ja que no existeix un estudi territorial en profunditat. A diferència del que ocorre en la veïna *Edeta*, que si es coneix i els treballs són força interessants (Bonet, 1995). Per tant, una forma que pot ajudar a estudiar els límits és aplicar els models teòrics coneguts com a *polígons de Thiessen* o *de Voronoi*. Per comparar així, Sagunt amb altres nuclis d'igual importància. Però sent conscients de les limitacions que pot presentar aquesta metodologia a l'hora de realitzar un estudi territorial d'aquesta índole.

En el nord-oest d'*Arse* no es coneix cap assentament del mateix rang, dificultant així la fixació d'una frontera. En diferents ocasions s'ha proposat que la població actual de Sogorb seria un *oppidum* ibèric (Martí, 1998), en canvi, no hi ha cap resta arqueològica que ho recolze, a banda de material dispers de poca entitat. El que si sembla clar és que el territori de Sagunt arribaria fins a la serra d'Espadà. Per l'est la delimitació sembla estar molt clara, la serra Calderona. El vessant nord quedaria dins del territori de Sagunt, mentre que la sud pertanyia a *Edeta*. Al sud se situaria l'assentament de *Sucro*, prop de la desembocadura del riu Xúquer, i que es coneix de forma molt parcial des del punt de vista arqueològic. La frontera entre aquests dos la podem situar en el riu Túria, en la zona que actualment ocupa la ciutat de València. (Oliver, 2016).

Per últim estaria la frontera nord d'*Arse*, al voltant de la qual hi ha un gran debat al respecte, ja que hem de sumar-li la qüestió del límit entre l'Edetània i l'Ilercavònia. Una de les propostes es basa en la reducció del riu *Udiva* amb l'actual riu Millars i en la reposició dels límits territorials del 1178 de la diòcesi de Tortosa, que aniria des del coll de Balaguer, al nord, a la serra d'Almenara, al sud. Es pensava que aquest límit era el mateix que en època romana entre els nuclis de Sagunt i Tortosa, i per tant, eren una plasmació de la frontera ibèrica anterior. Quedant així tota la Plana de Castelló dins de l'espai Ilercavó, i fora de l'òrbita d'*Arse-Saguntum*. Nogensmenys, no hi ha cap evidència que la diòcesi medieval estiga seguint cap límit anterior, ni d'època romana ni ibèrica. Alguns autors que han defensat la dita postura són Almagro Basch (a Pallarés, 1965), Fatás (1973), Uroz (1983) i Iniesta (1989).

Una altra via per estudiar la delimitació d'ambdós pobles és la documentació arqueològica dels assentaments. El primer que ho va fer fou Bosch Gimpera (1932), qui va afirmar que la cultura material present als assentaments de la Plana de Castelló era pràcticament igual que a la resta de l'Edetània. Fernández Nieto (1968), va proposar que la Plana de Castelló era una zona intermèdia i de contacte entre els Ilercavons i Edetans, sent una frontera més o menys fluctuant. Aquesta proposta és recolzada per Pla (1980), Oliver (1981), Olària (1985) i Ferrer (1990). Seguint aquesta hipòtesi, s'han destacat diferents fortificacions situades en el riu Millars que indicarien el seu valor fronterer (Oliver *et alii*, 1984; Olària, 1985; Ferrer, 1990). En conclusió, i de forma aproximada, es podria definir el riu Millars com a element fronterer entre els Edetans i Ilercavons; i per tant, també entre el nucli d'*Arse-Saguntum* i el de Torre de la Sal (Cabanès, Plana Alta), que es tractaria de l'assentament més gran situat al nord de Sagunt, amb 3 ha (Arasa, 2001a; Oliver, 2016).

3.1.2. *Economia i societat ibèrica*

Tal com s'ha comentat en l'anterior apartat, l'economia se centraria en el comerç i exportació mineral i dels productes agrícoles. La gran vitalitat comercial del nucli d'*Arse-Saguntum* es constata des d'almenys el segle V a.n.e. amb la carta d'*Emporion*, on se cita la comercialització de vins i el nom d'un possible indígena anomenat *Baspedas*, procedent de *Saigantha*. Segons Santiago (1990), aquest últim mot pot fer referència al nom de l'assentament situat en el port de Sagunt. A banda, també es constata aquest dinamisme per tot el territori saguntí amb la circulació monetària grega vinculada a les colònies d'*Emporion* i *Massalia* (Ripollés, 2004); però també amb l'aparició de material púnic de la zona d'Eivissa, de la zona de Cadis-Gibraltar i del nord d'Àfrica en diferents excavacions realitzades al port i l'acròpolis de Sagunt. Quedant així patent que el comerç dels productes provinents de la seua àrea d'influència i d'altres nuclis d'igual importància, com *Edeta*, jugava un paper important en l'economia d'aquest *oppidum* i del seu territori. Sent aquest tipus d'economia un reflex del que ocorria també a altres zones mediterrànies, on les famílies aristocràtiques controlaven el comerç i la producció agrícola (Oliver, 2016).

A partir del segle III a.n.e. aquesta importància econòmica saguntina queda ben reflectida amb l'emissió pròpia de monedes d'argent usant el patró de la dracma i amb la llegenda *arseken* (dels arsetans), fet que mostra que es trobava baix l'esfera dels assentaments grecs d'*Emporion* i de *Massalia* (Ripollés, Llorens, 2002). Aquest procés s'havia iniciat al voltant del segle V a.E. amb l'ús de retalls d'argent com a element per intercanviar les mercaderies (Gozalbes, Ripollés,

2002). La presència de galena argentífera en diferents punts del territori facilitaria la producció monetària, tal com s'ha comentat en l'apartat 2.5. del present treball. Tota aquesta informació fa pensar que *Arse-Saguntum* va ser l'*oppidum* més important de l'Edetània des del punt de vista econòmic, en tindre una seca pròpia i que abastia a tota la regió (Oliver, 2016).

Des del punt de vista social la població saguntina sembla ser independent, tal com comenta Tit Livi en el segle III a.n.e. Segons aquest, el sistema de govern que els regia era una mena de senat representatiu de la ciutat i al seu capdavant es trobava un màxim representant. A diferència del que passava a *Edeta*, on sembla que hi existeixen uns llinatges aristocràtics vinculats a un règul través d'acords de fidelitat, qui exercia el poder de la ciutat i del seu territori. Per tant, segons el que ens mostren les fonts romanes durant la Segona Guerra Púnica, sembla que *Arse-Saguntum* es regia per un consell de tall aristocràtic. Segons Oliver (2012) es pot parlar d'una heterarquia urbana que tindria el seu precedent durant el segle anterior en la zona rural i que també està present en altres àrees ibèriques, com en Extremadura (Rodríguez, 2009).

Amb la fi de la Segona Guerra Púnica, *Arse-Saguntum*, juntament amb la resta de pobles ibèrics de la façana mediterrània peninsular, queden sota el control directe de la nova superpotència de l'occident mediterrani, Roma. Aquest fet provoca una sèrie de canvis polítics, econòmics i socials que afecten el nucli saguntí. Després d'aquest conflicte la ciutat és reconstruïda, encara que no exactament sobre l'antic *oppidum* destruït durant el transcurs de la guerra, sinó que es desplaça cap a la banda oriental del cim, a menys alçada que l'occidental i on quedarien les antigues ruïnes. En la dita localització es va començar a construir a inicis del segle II a.n.e. un temple tetràstil d'ordre toscà, de planta rectangular amb un pòdium tripartit (*cella*, *pronaos* i una cisterna amortitzada a finals d'aquest mateix segle) i que representaria un ambient urbà que seguiria els models trobats al Laci amb un caràcter hel·lenístic (Aranegui, 1992). D'altra banda, també hi ha canvis urbanístics al Grau Vell, on s'organitza l'espai al voltant d'una torre, obligant així a reestructurar la trama urbana, i on també es va construir un dic (Aranegui, 2004b). La construcció del temple i d'altres edificacions pot respondre al procés de monumentalització de les poblacions que van recolzar a Roma i a través dels quals aquesta començaria a exercir un control ideològic sobre la població nativa (Rueda, 2011), sent l'inici del lent procés de la romanització.

Tant en aquest segle com en el següent (ss. II i I a.n.e.), es va portar a terme, de forma progressiva, la transformació i la monumentalització de la ciutat, que seria un dels molts elements que van marcar la romanització del territori. A poc a poc, *Arse-Saguntum* va perdre

el seu nom ibèric, conservant-se solament el seu nom en llatí, *Saguntum*, a partir d'època imperial. Cap al 75 a.n.e. la ciutat va obtenir l'estatus jurídic de colònia llatina, segons Aranegui (2004c). En canvi, altres autors pensen que la data d'aquest fet és més tardana, al voltant del 55-50 a.n.e., coincidint amb el moment en el qual Pompeu el Magne va ser governador d'Hispania (Ripollés, Velaza, 2002). També d'aquesta mateixa època es pot datar la primera centuriació de Sagunt, tal com afirma Ortega (2017). Començant així a crear-se una administració censal, fiscal i militar complexa, marcant l'inici d'un control total i directe sobre aquestes terres per part de Roma. A diferència del que ocorria anteriorment, quan la república romana sols controlava el territori des d'un punt de vista fiscal (Oliver, 2016).

3.1.3. *Arqueologia dels assentaments rurals ibèrics*

Els estudis de jerarquia i dispersió del poblament en aquesta zona al nord d'*Arse-Saguntum* permeten posar en relleu un patró d'assentament diferent dels de la zona del sud peninsular o del Camp de Túria i més semblant al del Baix Ebre (Arasa, 2001a). En el cas que ens interessa, l'estructura poblacional és poc coneguda (Martí, 1998), fet que dificulta l'estudi i que es pot explicar per la inexistència d'assentaments que podrien classificar-se com a ciutats. La gran presència de nuclis poblacionals de reduïdes i mitjanes dimensions permet observar un poblament articulat al voltant de petits assentaments. D'altra banda, la limitada superfície dels grans assentaments, juntament amb la seua escassetesa, mostren una fragmentació territorial i una concentració dels nuclis més grans en la zona sud de la Plana de Castelló. Les hipòtesis sobre l'organització del poblament mostren un sistema piramidal dividit en tres nivells: grans i mitjans *oppida* en la part superior d'aquesta jerarquia, petits *oppida* i llogarets, i per últim, masies i *turres*. (Arasa, 2001a).

a. Ocupació del territori: període iberoromà (segles III – I a.n.e.)

Una de les característiques més importants de la Plana de Castelló, i també del territori costaner entre el riu Ebre i la ciutat de Sagunt, durant aquests segles II i I a.n.e. és la inexistència de nuclis urbans. En les comarques centrals valencianes hi ha una gran densitat de nuclis, tant ibèrics com romans. Però en aquesta zona esmentada, de més de 140 km de longitud, sols hi podem trobar en època romana un petit nucli urbà, *Lesera*; en canvi, està situat molt en l'interior, en una zona prou muntanyosa entre Castelló i Terol. És un fet una mica cridaner, ja que la façana mediterrània de la península Ibèrica està molt urbanitzada. Aquestes regions presenten moltes zones de planes litorals, valls i corredors interiors aptes per al conreu.

Característica similar a la del territori que s'estudia en el present treball. Per tant, altes raons han d'explicar aquesta absència de nuclis urbans romans.

El desenvolupament urbà d'aquesta zona es pot considerar com incipient en comparació amb els exemples anteriors i amb relació amb la dinàmica del territori ilerconví situat immediatament al nord del riu Millars. En diferents assentaments de la Plana -la Punta (la Vall d'Uixó), el Solaig (Betxí) i la Torre d'Onda (Borriana)- es compleixen els factors principals per a ubicar una ciutat: l'accessibilitat, l'existència de recursos i una adequada comunicació. Les bases necessàries per al desenvolupament d'una ciutat, encara que de forma molt incipient, existien ja en època ibèrica. Qualsevol dels anteriors assentaments podria haver esdevingut com una ciutat, ara bé, cap d'ells continua ocupat ja en època imperial. Aquest fet assenyala dos esdeveniments molt clars: d'una banda les necessitats estratègiques de l'administració romana no va figurar el desenvolupament d'una ciutat en aquest territori (no sols en la Plana, sinó també en els 140 km que separen Sagunt i Tortosa); i d'altra, que el control d'aquesta zona es devia fer des d'aquestes dues localitats, i a un nivell menor, també *Lesera* (Arasa, 2001a).

La intervenció romana a la Plana de Castelló es va centrar en el desmantellament de l'estructura jeràrquica del poblament i en la centralització del control territorial en la ciutat de Sagunt. Fet que es podria situar a principis del s. II a.n.e. i que també està present en altres zones de la península Ibèrica. Els dos nuclis més desenvolupats d'aquesta comarca, la Punta i el Solaig, van patir una forta crisi provocada arran de la conquesta romana. Aquest fet resulta decisiu, va provocar la desaparició de les bases pel creixement i la consolidació dels nuclis preexistents (Arasa, 1999a). També suposa l'inici del procés d'assimilació cultural i política que patirà la societat ibèrica al voltant de dos segles i que suposarà la desaparició d'aquesta cultura al voltant del canvi d'Era.

El segle II a.n.e. en aquesta comarca es caracteritza per una estructura de poblament que descansa sobre xicotets nuclis fortificats situats en alçada i per la continuïtat d'ocupació de la majoria dels assentaments. Ja en la segona meitat d'aquest mateix segle es desenvolupa un nou tipus d'assentament, que ja tenia precedents en època ibèrica, caracteritzat per ser de reduïdes dimensions i per ocupar emplaçaments amb poques o nul·les capacitats defensives. La seua proliferació, possiblement, es pot explicar per la desestructuració del model poblacional de l'Ibèric Ple, provocant un reassentament de la població. Des del final del segle II a.n.e. es produeix un progressiu abandonament d'assentaments i que conclou amb la Guerra Sertoriana. Amb l'abandonament dels *oppida* ibèrics comença el creixement de xicotets assentaments

rurals romans, antecessors de les vil·les imperials, que marcaran la dinàmica poblacional dels següents segles. Sent la fi d'aquest model ibèric d'ocupació del territori. Per tant, l'arribada romana va tallar en sec la progressiva evolució que a llarg termini possiblement haguera portat a la creació d'un nucli ibèric de relativa importància (Arasa, 2001a).

En el cas del present treball s'ha documentat un total de 25 assentaments amb ocupació durant època iberoromana (Fig. 7). Quant a la seua distribució, s'observa que la majoria estan situats a sud del riu Millars. Hi trobem 21 a la comarca de la Plana Baixa i sols 4 en la de la Plana Alta. Respecte a l'etapa anterior suposa un lleuger increment de la població, moment en el qual hi ha 20 jaciments ocupats. La gran majoria d'aquests són assentaments de tipus rural, és a dir, centrats en el conreu i explotació dels recursos agrícoles i ramaders del territori. Tot i això, també trobem altres tipus d'assentaments, com poblats en alçada (que tenen una continuïtat dels segles anteriors i que al llarg d'aquesta etapa seran progressivament abandonats), un parell de necròpolis vinculades als anteriors poblats i un santuari situat també en alçada.

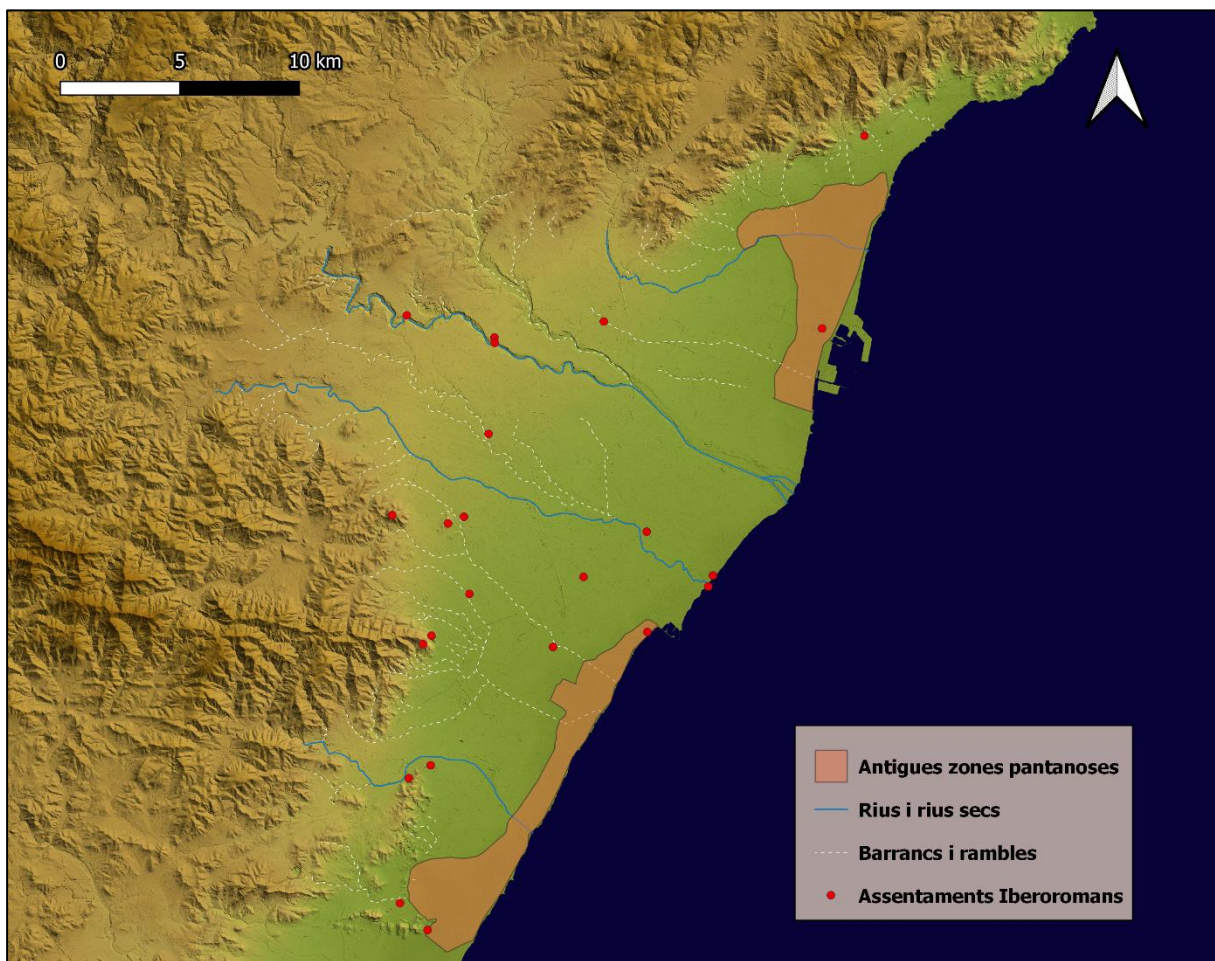

Fig. 7. Assentaments ocupats durant el període iberoromà

3.2. Període romà (segles I a.n.e. – V d.n.e.)

La fi del món ibèric i la implantació final del model econòmic, polític i social romà es va produir al voltant del canvi d'Era, durant el regnat d'August. Serà a partir d'aquest moment quan apareixeran nous patrons d'assentaments al llarg de tot l'*ager saguntinus* i vinculats al model itàlic. Aquest període romà s'allargarà fins al segle V d.n.e. Es tracta d'un període històric força llarg, en el que el model implantat durant el canvi d'Era no serà immòbil, sinó que canviarà amb el pas dels centennis. Principalment a partir del segle III, moment en el qual es produeix una reestructuració en tots els aspectes de la societat romana i que durarà fins a la caiguda del poder romà en la península, amb l'arribada dels diferents pobles bàrbars que es van assentar en aquest espai geogràfic.

3.2.1. El territori de *Saguntum*

Si l'extensió del territori d'*Arse* en època ibèrica ha generat un gran debat acadèmic al respecte, l'extensió de l'*ager saguntinus* en època romana no s'ha quedat enrere. Una de les formes que ajuda a delimitar i reconstruir el territori romà són les inscripcions localitzades en aquest espai. En el nostre cas aquestes fan al·lusió als diferents personatges destacats de l'elit saguntina que tenien diferents vil·les i possessions rurals dins del territori. Els límits saguntins són coneguts de forma aproximada i no de forma exacta, ja que no s'han trobat els *termini* que delimiten l'*ager*.

La frontera meridional que separava *Saguntum* de *Valentia* sembla que estaria en la localitat de Puçol. Ortega (2017) proposa aquest límit al barranc del Puig, situat en la dita vila. D'altra banda, el límit oest se situaria en la zona de Xèrica, on s'han trobat en aquest terme municipal diferents restes epigràfiques on apareixen figures relacionades amb la ciutat saguntina (Beltrán, 1980; Arasa, 1992a; Járrega, 2000; 2010).

Per últim, la frontera septentrional és la més conflictiva de totes tres, en haver-hi grans discrepàncies d'on se situava aquesta. Alföldy (1977) suggereix que la frontera era el Desert de les Palmes, que és també el límit septentrional del present treball. El riu Millars seria el límit saguntí segons Beltrán (1980). Arasa (1987) afirma que la unitat geogràfica que conforma la Plana descartaria el riu Millars com la frontera, i considera que estaria més al nord. El mateix Arasa juntament amb Abad (1989), proposen que el Pla de l'Arc, situat uns quilòmetres més al nord respecte al Desert de les Palmes, podria haver format part del territori saguntí. A partir de

troballes epigràfiques localitzades en el jaciment de Santa, Corell (2002), afirmaria que la comarca de l'Alcalatén també estaria dins l'òrbita saguntina.

L'aparició d'una inscripció Alt Imperial localitzada en el terme municipal de Castelló de la Plana, i que fa referència a un personatge que possiblement estaria vinculat a *Dertosa*, és usat per Járrega (2010; 2013b) per afirmar que la zona situada al nord del riu Millars estaria vinculada a l'anterior ciutat i no a Sagunt. Més recentment, en les excavacions portades a terme en la vil·la de Vinamargo, també situada en Castelló de la Plana, s'ha trobat una inscripció que a pesar de tenir una difícil lectura, sembla que fa referència a un personatge femení amb un *nomen* vinculat a l'elit saguntina (Arasa *et alii*, 2013).

A pesar de ser el riu Millars la frontera nord d'*Arse-Saguntum* en època ibèrica, hi ha arguments per desestimar que aquesta continuava sent el límit de l'*ager Saguntinum* en el món romà. En primer lloc, tal com s'ha comentat adés, el Millars era una unitat geogràfica que vertebrava la Plana i no una fita fronterera (Arasa, 1987). També els arguments epigràfics tenen gran pes per corroborar que a la banda nord del riu pertanyia a Sagunt. Una sola inscripció vinculada a *Dertosa* no és un argument prou sòlid per a afirmar que aquesta zona formava part de l'*ager* d'aquesta última ciutat. Més encara, quan també han aparegut inscripcions al nord del Millars relacionades amb l'elit saguntina. Per tant, es pot concloure que tot l'espai situat al sud del Desert de les Palmes i fins a Onda i la serra d'Espadà, és a dir, la Plana de Castelló, quedaria integrat en el territori saguntí. Mentre que les zones del Pla de l'Arc i l'Alcalatén resulta més complicat adscriure-les al dit territori, encara que tampoc es pot descartar del tot, en no haver-hi suficients evidències materials per a afirmar la pertinença a aquest o un altre *ager*.

3.2.2. *Economia i societat romana*

Amb l'arribada d'August al poder comencen a implantar-se noves formes i patrons d'assentaments en l'*ager saguntinus* que estarien basats en models itàlics. Aquests nous assentaments, subordinats a la *civitas* de Sagunt, eren els següents: els *pagi* (poblacions rurals que actuarien com a districtes), els *vici* (equivalent a les aldees i petits nuclis rurals), els *castra* i els *castella* (punts de control del territori que es trobaven elevats), i les edificacions rurals disperses com les *villae rusticae*. Aquestes últimes amb una finalitat clarament productiva, però també com espais de residència i d'oci de les elits saguntines (Benedito, 2016).

Identificar arqueològicament les *villae* no sempre és fàcil. Tradicionalment aquestes estructures s'han vinculat a una arquitectura de tipus residencial i caracteritzada per usar models

itàlics. Segons Prevosti (2005), les vil·les eren el centre d'un *fundus*, tenien com a objectiu produir excedents, sent aquesta edificació el nucli de la residència i la gestió de tota la propietat. Per tant, les *villae*, complien una funció no sols econòmica, també de vertebració del territori fora de la ciutat. La implantació d'aquest model econòmic i de poblament està estretament relacionada amb els processos polítics i socials de la ciutat de Sagunt. Aquests processos van portar a l'explotació dels recursos naturals i agraris del territori. La grandària dels assentaments estava al voltant de les 5 hectàrees i ens presenta un paisatge on hi hauria petites propietats dedicades al cultiu de l'anomenada triada mediterrània. Però també per l'explotació dels recursos ramaders, de la pesca i recursos naturals situats en el territori (Benedito, 2016).

a. Estructures de producció agrícola: vi i oli

L'explotació econòmica principal de l'*ager saguntinus*, tal com s'acaba de comentar, era l'aprofitament dels recursos agrícoles, centrada principalment en la tríada mediterrània: oli, cereals i vi. Tots aquests conreus estan documentats en aquest territori tant des del punt de vista arqueològic com de les fonts escrites. De tots els conreus citats anteriorment sembla que el majoritari era el vi, almenys durant el segle I a.n.e. i els segles I i II d.n.e. Amb la implantació del model de vil·les itàliques i de l'explotació del territori, es conrearien àmplies zones de vinya que produirien grans rendes als seus propietaris, és a dir, les elits saguntines. En el segle I de la nostra Era apareixen diferents fonts escrites sobre la producció vitivinícola en Sagunt. Tant Plini, com Juvenal i Frontó parlen del vi saguntí, permetent suposar que aquesta activitat estava molt estesa pel territori, de la seua producció i de la seua comercialització, tant a escala local com a llarga distància (Benedito, 2016). Encara que la seua opinió sobre la qualitat d'aquest no era molt bona, més aviat el contrari, consideraven els caldos produïts a Sagunt com a vulgars respecte als italians.

La producció de vi exigia unes instal·lacions en el camp necessàries per a elaborar els caldos. Aquestes no sols consistien en les construccions per portar a terme les tasques agrícoles bàsiques i el processament del producte. També feien falta edificacions específiques per crear els contenidors amfòrics i per emmagatzemar el producte ja acabat per a després comercialitzar-lo. Açò explicaria la construcció de tallers alfarers (*officinae figlinae*) on es farien les àmfores i altres recipients contenidors, com les *dolia*. No obstant això, també podrien fabricar rajoles (*opus latericium*) o teules (*tegulae*).

En el cas de l'àrea que ens interessa en aquest treball, s'han descobert alguns exemples de forns ceràmics. Fa uns anys, en les excavacions portades a terme en la vil·la de Vinamargo

(Castelló de la Plana), es va localitzar un forn de planta circular que estaria destinat a la cocció ceràmica. Prop d'aquest espai va aparéixer un abocador amb restes de cantimplores, llucanes (de diferents tipologies), petites àmfores i altres materials datats entre finals del segle I i principis del II de la nostra Era que presentaven tares en la seua cocció (Alfonso, Miguélez, 2013). Esteve (1943) va documentar en la Punta d'Orleyl (la Vall d'Uixó) un forn, que actualment es troba destruït. Aquest sembla que produïa diferents tipus d'àmfores, juntament amb altres peces ceràmiques (Aranegui, 1981).

A banda, també es tenen notícia d'altres forns en la Plana de Castelló, com els de Torremotxa (Nules), la partida Vora Riu (Les Alqueries) i la Torrassa (la Vall d'Uixó). En canvi, en cap d'ells s'ha documentat la fabricació amfòrica (Benedito, 2016). Per últim, en les excavacions realitzades en el Palau (Borriana), van ser trobades restes de cocció i el segell d'un torner (*officinator*). Fet que permetria suggerir la presència d'un taller local d'àmfores (Benedito, Melchor, 2016).

Quant a les restes materials vinculades a la producció vitivinícola són escasses, no sols a la Plana de Castelló, també ho són a la resta del País Valencià. En la zona que ens interessa s'ha trobat únicament un *torcularia*, en l'Horta Seca (la Vall d'Uixó). En alguna altra vil·la ha pogut ser documentat alguns indicis de contrapesos i moles (*praelum*) relacionades amb la producció de vi i d'oli, com el cas de la Torrassa⁶ (Betxí – Vila-real) (Benedito, 2016). Arasa (2004) dóna a conèixer la troballa en Les Alqueries d'un contenidor amb paviment de morter i un bloc de pedra cilíndric que podria ser un contrapés d'una premsa. Mentre que a la Punta d'Orleyl, es va localitzar dues possibles sales de premsament (Arasa, 2011-2012).

Si hi ha poques evidències que poden documentar la producció del vi en l'*ager saguntinus* encara resulta més complicat estudiar la producció d'oli. Sols han aparegut restes vinculades a aquesta última activitat econòmica a la Torrassa (Betxí – Vila-real) i en l'Alqueria (Moncofa). En el segon jaciment van aparéixer tres contenidors, una canalització i diferents estances amb paviments d'opus *spicatum*, que podrien estar vinculats a les feines de premsament (Oliver, Morano, 1998).

⁶ Tant el catàleg de jaciments de la Generalitat Valenciana com tots els autors consultats afirmen que la Torrassa es troba en el límit entre els termes municipals de Vila-real, Betxí i Les Alqueries. Aquesta informació és totalment incorrecta, es troba sols en el límit entre els nuclis de Vila-real i de Betxí. Aquest fet s'ha pogut documentar tan *in situ* com a través de la consulta dels límits municipals a l'Institut Cartogràfic Valencià i la seua comparació amb les coordenades de l'assentament.

Per tant, a diferència de tots els autors anteriors, al llarg del treball sols s'ha citat que el jaciment es troba entre Vila-real i Betxí. Sense incloure la referència a la població de Les Alqueries, en ser una atribució errònia.

b. Comerç marítim i instal·lacions portuàries

El territori saguntí, com el de la resta del País Valencià, presenta unes condicions molt dolentes per la construcció d'instal·lacions portuàries. Ja que no hi havia barreres naturals que protegeixen aquestes construccions dels diferents temporals marítics que ocorren al llarg de l'any (Carmona, 2003). La zona litoral de la Plana de Castelló està formada per costes baixes creades per les aportacions sedimentàries del riu Millars. Dificultant així la protecció de les embarcacions quan hi havia temporal en el moment en el qual passaven per aquesta zona.

Els diferents derelictes trobats mostren que Sagunt estava connectat comercialment amb les grans rutes comercials de l'occident mediterrani. Encara que l'accés al Port de Sagunt era complicat a causa de la falta de zones protegides i per la manca d'instal·lacions adequades per la càrrega i descàrrega de mercaderies (Benedito, 2016). Per arribar a les costes septentrionals valencianes des d'Itàlia havia de travessar-se l'estret de Bonifaci que separa Còrsega i Sardenya, i seguint per les illes Balears, o a través de Sicília i Eivissa. Però també estava l'opció d'ascendir cap al nord des de l'estret de Gibraltar. A banda d'aquest gran comerç existia una navegació de cabotatge que es realitzava en embarcacions de reduïdes dimensions. Creant-se així una xarxa comercial que connectava tot l'*ager saguntinum*. Com ja s'ha comentat, el port més important d'aquest territori era el Grau Vell, amb una ocupació entre els segles V a.n.e i el V d.n.e. S'han pogut documentar un espigó, una possible torre defensiva i diferents estances que podrien ser magatzems en època tardoromana; a més també sembla haver-hi diferents construccions relacionades amb activitats industrials (Aranegui, 2004a).

Fora del Port de Sagunt, els espais ideals per realitzar les transaccions comercials relacionades amb la navegació de cabotatge eren les desembocadures de barrancs i rius. Llocs que permetien connectar la costa amb l'interior del territori de forma ràpida i eficient, en ser vies de comunicació naturals del territori. En la Plana de Castelló s'han localitzat diferents espais on podrien realitzar-se aquest tipus comerç. En la zona del Grau de Castelló ha existit històricament una zona de marjal separada del mar per un cordó litoral conegut com el "Serradal" i que impedia la lliure circulació de l'aigua dolça cap a la mediterrània. En aquest lloc s'han trobat restes amfòriques que confirmarien que, tant en època iberoromana, com en l'Alt Imperial, existia una zona de fondeig (Arasa, 1979). En la resta de la Plana hi ha localitzats diferents espais on existien zones de marjals litorals amb presència de restes d'àmfores, com la Gola de Nules i l'Estany de Moncofa (Fernández Izquierdo, 1980; Wagner, 1980; Cisneros, 2002).

Uns altres llocs òptims on es podrien realitzar aquests intercanvis comercials i alhora les embarcacions podrien aprovisionar-se d'aigua dolça són les desembocadures del riu Millars, el Riu Sec i la zona del Clot de la Mare de Déu en Borriana (Ferrer *et alii*, 2013). Prop d'aquests espais hi ha documentats diferents assentaments i fondejadors relacionats amb activitat comercial en època antiga. Alguns exemples serien la Torre d'Onda (Borriana), el Calamó (Borriana) o Benafeli (Almassora) (Arasa, Mesado, 1997; Aranegui *et alii*, 2004; Oliver, 2013).

c. Els *balnea* rurals

En terres castellonenques s'han trobat poques restes arqueològiques que es poden relacionar amb els espais on es produïa l'activitat d'oci que eren els banys termals. La presència d'aquests conjunts termals, a pesar d'haver-hi algun exemple en època tardorepublicana, es pot datar a partir del regnat d'August. No obstant això, seria un fenomen que es generalitzaria a partir d'època Flàvia (Benedito, 2016). En aquest context es va trobar una habitació amb un hipocaust en L'Horta Seca (La Vall d'Uixó), datada entre els segles I a.n.e. i I d.n.e. (Rovira, 1990). En altres jaciments, com en la Torrassa (Betxí – Vila-real) i Sant Gregori (Borriana), es poden documentar restes de tubs espaiadors de ceràmica i que estan relacionats amb l'existència d'una *concameratio* (Benedito, 2016).

Els *balnea* de Benicató (Nules) són uns dels millors coneguts de la zona. Aquests es troben en l'angle est del peristil de la vil·la. Van ser excavats per primera vegada en 1956, moment en el qual es va poder documentar un sistema d'*hypocaustum* en dues de les habitacions, juntament amb un paviment d'*opus signinum*, encara que no s'han pogut datar les restes (Esteve, 1956). Més avant, García Entero (2001), va fer un estudi total dels banys, afirmant que tindrien 5 habitacions amb una superfície total de 77 m². El primer d'aquests espais presentava una decoració amb un mosaic tessel·lat, mentre que les parets presentarien una decoració de plaques de marbres i estucs pintats de color blau i roig. En total es va trobar arqueològicament l'*apodyterium*, el *figidarium*, el *tepidarium* i el *caldarium*. Segons Pasies *et alii* (2013), els mosaics es podrien datar en la segona meitat del segle II d.n.e. Per tant, la construcció d'aquests o almenys una reforma es va produir durant aquest centenni.

Una altra vil·la romana on es van documentar uns *balnea* va ser el Palau (Borriana), datats al segle II-III d.n.e. Localitzats en diferents campanyes d'excavació van aparèixer el *tepidarium*, el *frigidarium*, l'*hypocaustum*, el *praefurnium*, la *concameratio* i l'*apodyterium* (Benedito, Melchor, 2000; 2016; Melchor, Benedito, 2003). A la Vil·la de Vinamargo (Castelló de la Plana) també es van trobar restes d'un complex termal i on es va poder identificar el

furnus, el *praefurnium*, l'*hypocaustum*, el *tepidarium*, la *natatio* i el *caldarium* (Alfonso, Miguélez, 2013). Per últim, en una campanya d'investigació arqueològica van ser identificades les primeres restes d'un *hypocaustum* en la Vila de Sant Gregori a Borriana (Benedito, 2016). Actualment s'estan portant a terme noves excavacions en l'assentament que permetran conèixer millor aquestes instal·lacions.

d. Temples i cultes romans

A la ciutat de Sagunt hi ha diferents restes arqueològiques vinculades a aspectes religiosos i de cultes de la societat romana. Aquestes troballes no sols se circumscriuen a la ciutat, sinó que també s'han trobat exemples al llarg de tot l'*ager*.

En la zona que ens interessa trobem un santuari en la Muntanyeta de Santa Bàrbara (La Vilavella), que presenta ocupació entre els segles IV a.n.e. fins al segle IV d.n.e. Aquest sembla que va ser abandonat de forma brusca i possiblement destruït per la dispersió i l'arrasament dels elements trobats (Vicent, 1979; Corell, 1994). Segons Felip i Vicent (1991) l'aparició d'una resta escultòrica que representa a un guerrer podria vincular aquest santuari amb el culte d'una divinitat relacionada amb un deu de la guerra. Seguint aquesta hipòtesi, Járrega (2010) proposa que en època romana s'assimilaria amb un deu romà, com Mart o Apol·lo. Aquest santuari està estretament relacionat amb la Font Calda, una emanació d'aigües termals situada al peu de l'anterior muntanya, on s'han trobat restes d'unes possibles termes romanes (Felip, Vicent, 1991). Per tant, s'ha suggerit que el culte estaria relacionat amb un deu sanador vinculat a les fonts termals, havent-hi així una connexió entre el santuari situat en el cim de la muntanya i la font (Gusi *et alii*, 1998).

Un altre element relacionat amb els cultes romans en aquest territori són les capelles, o petits altars, presents en les zones públiques de les vil·les o assentaments rurals. Les restes materials associades a aquests cultes divins i d'esperits són escassos: petits altars, amb inscripcions i sense; i també petites escultures de bronze o terracota, com l'exemple del Mercuri de bronze de l'Alter de Xilxes (Arasa, 2008). En la Muntanyeta de Santa Bàrbara s'han trobat restes d'escultures zoomòrfiques que correspondrien al cap d'una llebre; el morro i el coll del cap d'un cavall; el cos d'un animal; la representació d'una cabellera de lleó i el tors d'un personatge armat (Benedito, 2016). També han pogut ser documentades tres escultures en la Muntanyeta dels Estanys (Arasa, 1998), a la qual s'ha afegit recentment una quarta (Benedito, 2016). Quant a les ares trobades es poden esmentar les tres de la Muntanyeta de Santa Bàrbara (Arasa, Vicent, 1990-1991) i una altra dels Estanys d'Almenara (Corell, 2009).

3.2.3. *Hipòtesis de centuriacions*

En els darrers cinquanta anys han aparegut diferents hipòtesis de possibles centuriacions romanes en la Plana de Castelló. Moltes d'aquestes ja estan superades o aporten poques dades al voltant del possible espai centuriat. Nogensmenys paga la pena parlar d'elles breument per així entendre els treballs previs realitzats en aquesta zona i també per conèixer la base a partir de la qual treballar i continuar la recerca.

La primera proposta de centuriació romana la va realitzar López Gómez (1975), qui a partir de l'estudi de les parcel·lacions, afirmava que existia una a l'oest de la ciutat de Castelló de la Plana. Uns anys més avant, Bazzana (1978), en va proposar una altra distinta de l'anterior, també en Castelló i dues més en la zona de la Plana Baixa: entre els nuclis de Borriana i Nules; i entre el riu Sec i el riu Millars, també en Borriana. Segons aquest autor l'eix de la centuriació seria el Caminàs i presentaria un mòdul de 32 *actus*.

Aquestes dues propostes van ser rebatudes i desestimades per Felip (1987), qui afirmaria que serien d'origen medieval i no romà. La primera pot ser rebutjada per la toponímia medieval dels camins i les parcel·les d'aquella zona, el Quadro i la Quadra; però també en haver-hi documentació medieval sobre l'amollonament de la devesa de Castelló cap al 1379-1380 (Ariño *et alii*, 1994; Ariño *et alii*, 2004). D'altra banda, la segona proposta de centuriació romana, que usava un mòdul de 32 *actus*, respondria realment a la *jovada* valenciana, d'origen medieval. Cal dir també que no es van usar quadrícules com a base de la possible centuriació, sinó uns camins que eren paral·lels entre ells i que canviaven d'orientació adaptant-se al traçat del Caminàs i pels canals de drenatge existents en aquesta zona (Arasa, 2003).

Diferents jaciments del sud de la Plana (l'Alqueria de Moncofa, l'Alter i la senda Forcà-Palmeral de Xilxes) estan situats sobre el mateix eix viari, fet que va ser assenyalat per Oliver i Moraño (1998) com un possible parcel·lari romà. A partir dels estudis realitzats en el Camp de Morvedre, on González Villaescusa (2002; 2006) i García-Prósper *et alii* (2006) proposaven l'existència d'una centuriació d'origen romà amb un mòdul de 20 *actus*. Járrega (2010; 2013b) prolonga l'eix d'aquesta hipòtesi, que seria la Via Augusta, fins a la Plana per justificar una possible centuriació en la dita zona i també amb un possible mòdul de 20 *actus*. Aquest autor recupera algunes de les propostes de centuriació de Bazzana al sud del riu Millars i proposa nous espais que també podrien estar centuriats: La Llosa – Xilxes, Moncofa – Nules, Nules – Borriana, i Borriana – Vila-real. En cap dels casos proposa que aquesta s'estenia més enllà del riu Millars, ni a l'oest de Nules i Vila-real.

3.2.4. Arqueologia dels assentaments rurals romans

a. Ocupació del territori: l'Alt Imperi (segles I a.n.e. – II d.n.e.)

Amb l'arribada d'August al poder es produeix un canvi del model d'ocupació del territori en la Plana de Castelló basat en patrons itàlics, amb el sistema anomenat de *villae*, que consisteix en la construcció de llocs d'habitatge en les mateixes terres cultivades. Amb l'adopció d'aquests models plenament romans es considera que el llarg procés de la romanització, iniciat a finals del segle III i principis del II a.n.e., queda finalitzat. Aquest fenomen va provocar l'abandonament de quasi tots els assentaments ibèrics, principalment els situats en alçada, encara que d'altres situats en pla, vinculats a l'explotació agrícola, continuen la seua ocupació adaptant-se al model romà (Gusi *et alii*, 1998).

La majoria dels assentaments romans (independentment de la seua cronologia) són poc coneguts, ja que no s'han realitzat gaires campanyes d'excavació en aquests. Així i tot, segons Járrega (2010), les troballes efectuades permeten conèixer algunes característiques del poblament rural. Aquesta etapa entre els segles I-II d.n.e. és el moment en el qual més assentaments ocupats trobem: 35 (Fig. 8). És una xifra superior a l'etapa iberoromana, 25. Fet que explicaria una eclosió del poblament rural i que se situaria entre l'època júlio-clàudia i a mitjan segle II d.n.e. (Gusi *et alii*, 1998). Aquests últims autors opinen que la construcció de la Via Augusta entre els anys 8 i 2 a.n.e. va ser un fet clau per atraure el poblament, exercint una tasca que incentivaria la construcció de nous assentaments rurals. No obstant això, aquest fet no respon als dubtes generats al voltant de la propietat de les terres.

Les diferents vil·les i assentaments rurals mostren l'existència d'un sistema de poblament jerarquitzat, tal com s'ha comentat, molts d'ells sols han sigut estudiats arran de prospeccions i dels materials trobats en la superfície. La categoria més alta de l'escala jeràrquica estava ocupada per les *villae*. Eren els assentaments de majors dimensions, amb restes constructives de gran importància, estructures de producció agrícola i altres elements que determinarien l'estatus dels propietaris. En segon lloc estarien els assentaments de grandària mitjana, que equivaldrien a les actuals masies. Tindrien una menor dimensió i unes restes arquitectòniques menys sumptuoses. Per últim, els petits assentaments que existien molt prop d'altres de major grandària i que podrien demostrar una relació de dependència dels primers respecte als segons. Molt possiblement es tractaria de les residències dels *possessores* (Gusi *et alii*, 1998).

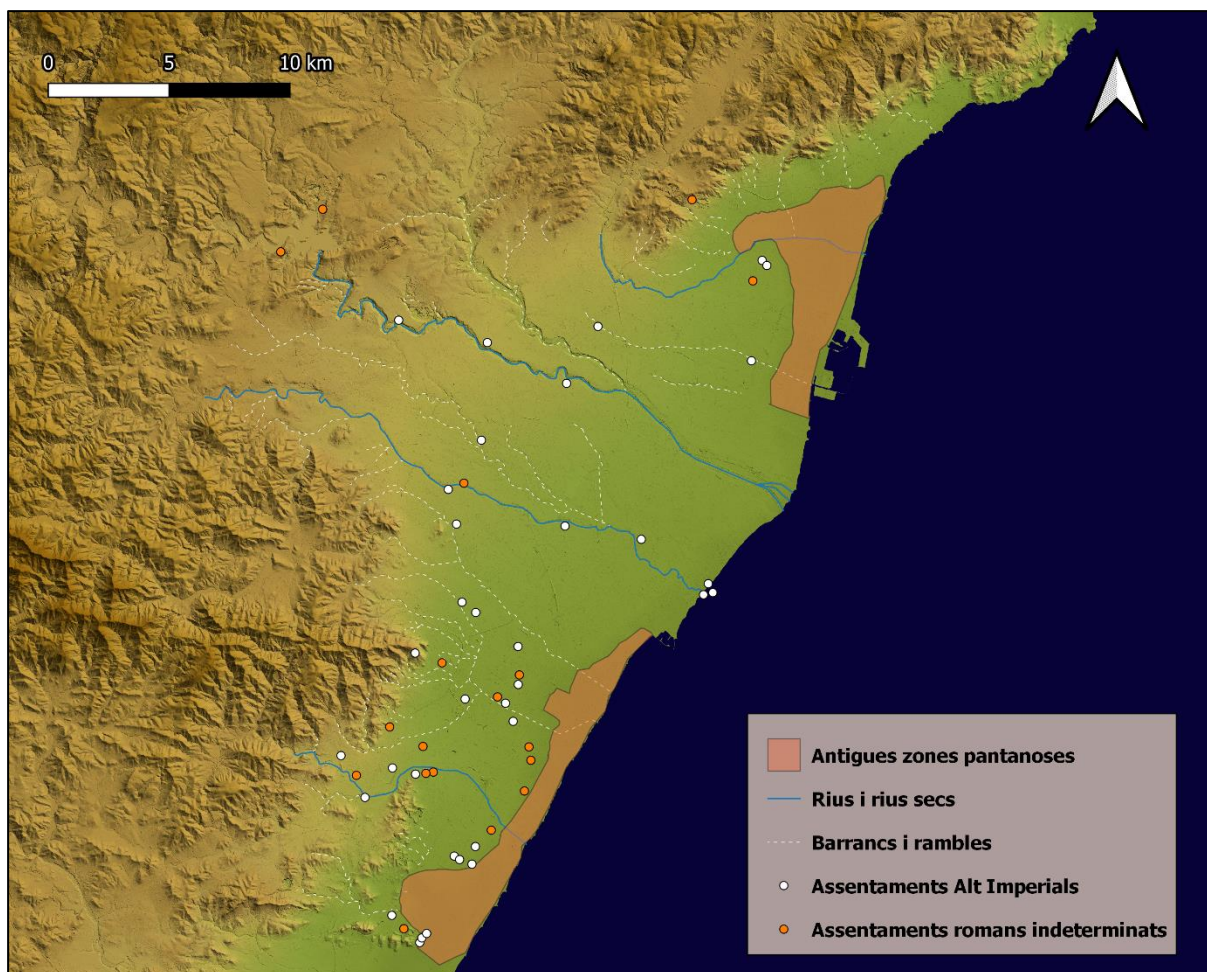

Fig. 8. Assentaments ocupats durant el període Alt Imperial i assentaments romans indeterminats

A banda dels assentaments rurals que han sigut comentats, també hi ha d'altres tipus. Com els fondejadors, que servrien per a realitzar la càrrega i descàrrega de les mercaderies relacionades amb el comerç de cabotatge present en aquesta zona. També cal comentar l'existència d'un santuari, que presenta una ocupació tant en el moment anterior d'aquesta època com en l'etapa posterior.

Als 35 assentaments Alt Imperials hem d'afegir-li 18 més que han sigut classificats amb la categoria de "romà indeterminat" (Fig. 8). La informació disponible per part de l'Inventari de Jaciments Arqueològics de la Direcció General de Patrimoni de la Generalitat Valenciana és molt poc precisa en alguns casos i resulta impossible determinar la seua datació més enllà de dir que la seua cronologia és romana. Per tant, seria interessant en el futur cercar més informació respecte d'aquests i així elaborar una base de dades més completa i precisa respecte a les

cronologies i tipologies dels assentaments. Ja que fins a 9 d'aquests 18 jaciments no es pot determinar la seua funció dins del poblament rural de l'*ager saguntinus*.

b. Ocupació del territori: el Baix Imperi (segles III – V d.n.e)

A partir de la segona meitat del segle III d.n.e. ocorre una crisi en tots els àmbits de la societat romana i que provoca grans canvis dins d'aquesta. Es tracta d'un succés una mica polèmic. Ha generat grans debats historiogràfics i que fa plantejar-nos com va arribar a afectar la crisi a la ciutat de Sagunt i al seu *ager*. Tal com és pregunta Benedito (2016), va haver-hi una gran crisi o una continuïtat de certs models polítics, econòmics i socials?

Des de finals del segle III fins meitat del segle V el comerç documentat en la Plana de Castelló és abundant. Principalment les importacions localitzades en els grans assentaments de la zona i que provenien del nord d'Àfrica i Orient (Benedito, 2015). Aquest mateix autor opina que l'escassetat de materials en alguns jaciments podria associar-se a l'ocultació de tresors monetaris arran de la inseguretats imperant en el context. Com els exemples de Les Alqueries (Gozalbes, 1996-1997) i Almenara (Ripollés, 1999), on les peces més recents són datades en època de l'emperador Gal·liè (265-266). També s'ha trobat un exemple en la vil·la de Benicató, on la peça més moderna és del regnat de Valerià (253-259), el que ha fet suggerir que l'assentament va ser abandonat temporalment durant alguns anys (Arasa, 2000).

La historiografia havia considerat aquesta inseguretats imperant durant algunes dècades del segle III a conseqüència de les invasions dels francs. Segons Járrega (2013a), el segle III va ser una etapa de grans dificultats i la invasió franca va tenir un gran impacte negatiu en la Plana. D'altra banda, Gozalbes (2004) opina que aquesta inseguretats és posterior als francs i ho relaciona amb l'Imperi Gal. Aquest moviment secessionista es va originar en la Gàl·lia, es va estendre per Britània i Hispània entre els anys 260 i 274. El dit fet va provocar una gran inseguretats i inestabilitat en el territori, i explicaria l'amagatall de petits tresors en diferents punts de la geografia saguntina.

En total s'han localitzat 23 assentaments amb ocupació durant el període del Baix Imperial (Fig. 9). Es documenta així una disminució dels espais habitats, a conseqüència dels fets abans esmentats. Per tant, es pot confirmar que hi ha un canvi en el poblament rural. Així i tot, no es tractaria d'un canvi radical ni traumàtic, com alguns autors afirmen, més aviat és una evolució del model anterior, impulsada amb els fets i inseguretats imperants durant les darreres dècades del segle III. Igual que en totes les èpoques analitzades al treball, la majoria dels assentaments

estan situats al sud del riu Millars (20), sols hi ha 3 a la banda nord del riu. La majoria dels establiments rurals són *villae* o altres instal·lacions agrícoles de majors o menors dimensions. Però també hi trobem altres tipus d'ocupacions, com fondejadors, necròpolis i un santuari.

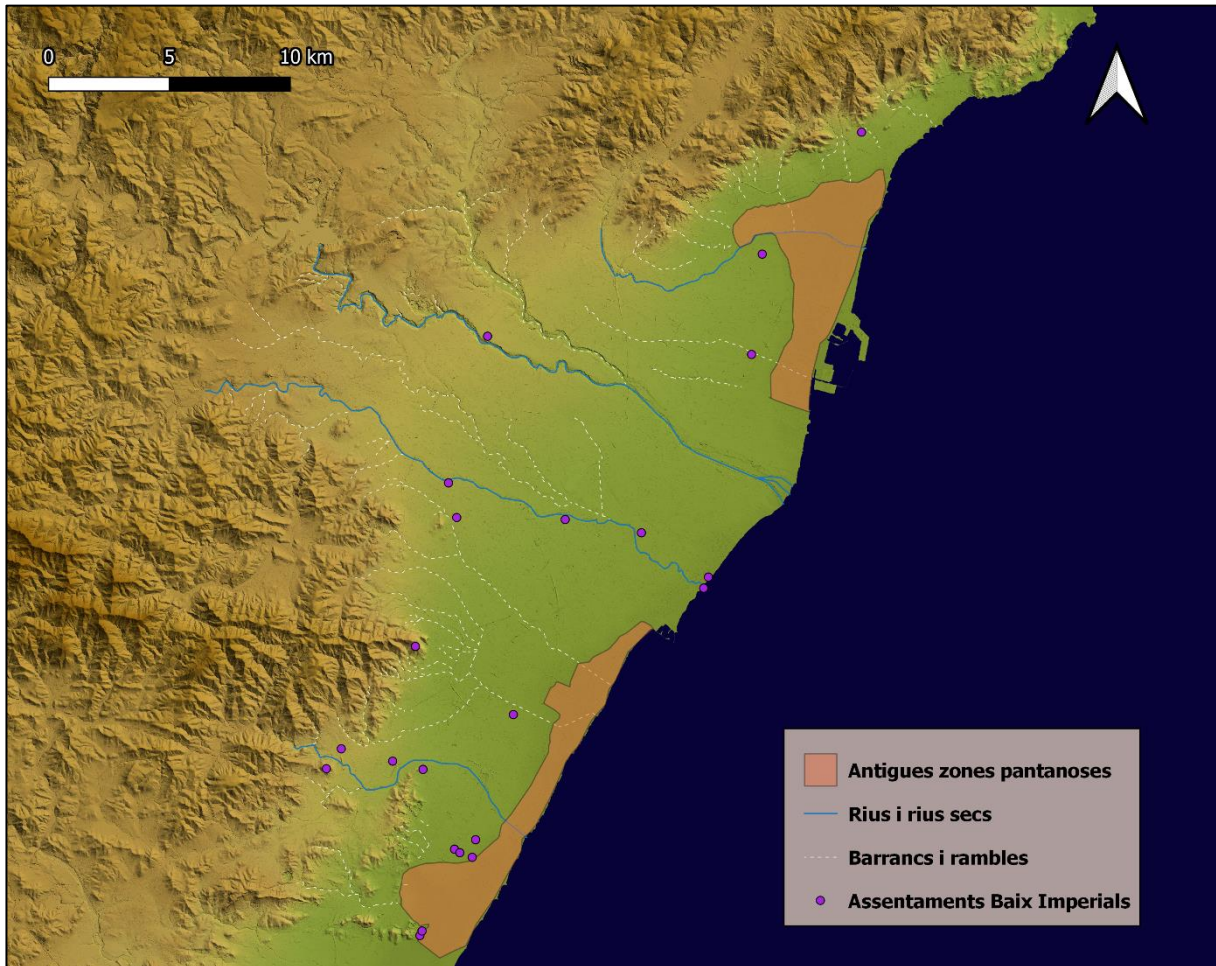

Fig. 9. Assentaments ocupats durant el període Baix Imperial

3.3. Període visigot (segles V – VII d.n.e.)

El segle V en la península Ibèrica és un període de gran inestabilitat política i militar, tal com citen les diferents fonts romanes. Aquest fet queda ben reflectit en les destruccions de les ciutats de València (Ribera, Rosselló, 2003), *Portus Sucronem* (Hurtado *et alii*, 2008) i la crisi de la ciutat de Sagunt; encara que el seu port presenta una gran activitat comercial fins al començament del segle VI (Aranegui, 2004a). Resulta força complicat estudiar de forma profunda els canvis produïts durant aquest segle en l'àmbit arqueològic, tant en la ciutat saguntina com en el seu territori per la manca d'informació que hi ha al respecte.

El que sembla clar és la gran reducció d'assentaments ocupats respecte a l'època Baix Imperial, més encara si ho comparem amb l'Alt Imperial. Segons la base de dades emprada per al treball, s'han pogut catalogar un total de 4 assentaments que presenten ocupació entre els segles V-VI (Fig. 10). És una xifra molt baixa en comparació als 23 dels segles III-IV i dels 35 dels segles I-II. Quant a la tipologia d'aquests sols s'ha documentat que es tracta de vil·les o explotacions agràries. Tota la resta d'assentaments, com fondejadors, necròpolis i santuaris, sembla que són abandonats en el moment final del món romà.

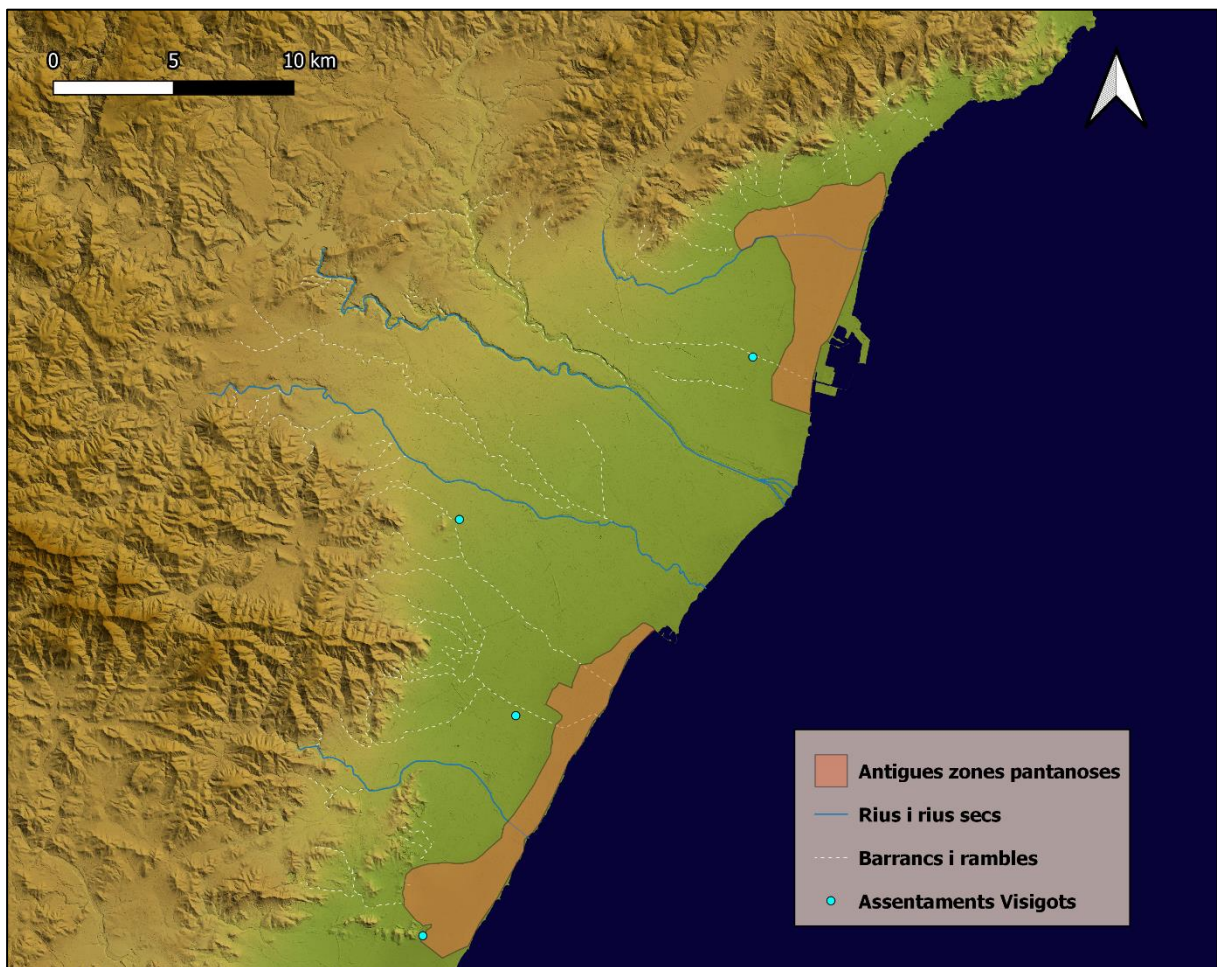

Fig. 10. Assentaments ocupats durant l'època visigòtica

Cert és que molts assentaments són abandonats, però d'altres continuen habitats, i fins i tot, es documenten reformes i ampliacions, com el cas de Benicató, la Torrassa o Vinamargo (Benedito, 2016). També es produeix un fenomen d'encimbellament en alguns dels assentaments (Gusi *et alii*, 1998). Fet que podria ser explicat per la inseguretat abans

esmentada, coincident amb les invasions dels pobles vàndals per la província *Tarraconense* i documentat també en la resta de comarques del País Valencià (Reynolds, 1993).

Aquesta vitalitat d'alguns jaciments ha portat a Járrega (2010) a plantejar la funció defensiva o de control del territori. Eren guarnicions militars del regne visigòtic per controlar les vies de comunicació? En cas afirmatiu, estaven relacionats amb l'assentament de València la Vella (Riba-roja del Túria)? Altres investigadors (Ribera, Rosselló, 2003), van suggerir l'existència del *limes* amb la província bizantina situada al sud-est peninsular. Gozalbes (1996) explica la presència de monedes orientals en la Plana amb l'emplaçament d'un destacament militar bizantí en la zona.

Les recerques arqueològiques de la zona han permés certificar la continuïtat del sistema productiu vinculat a les *villae* durant aquests segles. Però a partir del segle VI es produeixen certs canvis que van tindre com a resultat la desaparició d'aquest model i el naixement d'altres que es vincularien al poblament rural Alt Medieval (Benedito, 2016).

4. Vies i camins romans: estat de la qüestió

Tal com comenta Moreno Gallo (2006), els camins poden i deuen ser interpretats, en tenir aquests unes característiques diferents entre ells, en funció dels usos per als quals van ser dissenyats, les necessitats que van propiciar la seua construcció, la disponibilitat dels mitjans utilitzats i la tecnologia emprada en el seu moment. Resultaria impossible comprendre la dimensió de l'Imperi Romà i de la seua cultura sense la xarxa de carreteres que recorrien tots els territoris sota el domini de la ciutat del Laci.

Aquesta xarxa viària va ser impulsada amb la creació del correu estatal o *cursus publicus*, en el segle IV a.n.e. i que anirà eixamplant-se juntament amb l'ampliació territorial, adquirint una dimensió mai coneguda fins aquell moment. Per fer possible el funcionament d'aquest servei públic van ser creats diferents tipus d'establiments al costat de les vies i que prestaven ajuda a les persones encarregades de transportar el correu estatal. Els establiments estaven restringits, sols podien fer-ne ús els funcionaris i personatges importants que havien demanat permís a l'administració.

Gran part de l'economia romana depenia de les carreteres, principalment aquelles zones interiors que no tenien accés al mar. Per tant, es pot afirmar que Roma va ser el que va ser

gràcies a la xarxa viària que va construir i el seu impacte posterior sobre els paisatges i territoris sobre els quals tenia sota control. Les cultures i poders successors al món romà mai van arribar a fer una tasca tan descomunal de construcció de calçades. Principalment per la manca de necessitats de portar a terme semblants obres. En ser molt costoses, tant des del punt de vista econòmic, de tècniques i de temps. Així i tot, un altre fet que podria explicar-ho és la inexistència d'un aparell estatal gran i organitzat que poguera permetre's el manteniment i la conservació d'una xarxa viària potent. I també per la sobredimensió de les calçades romanes respecte a les noves necessitats comercials dels poders polítics d'èpoques posteriors (Moreno Gallo, 2006).

Altres cultures anteriors van desenvolupar xarxes viàries de certa rellevància que comunicaven les diferents parts dels seus territoris. Com el cas de l'Imperi Persa, els grecs (encara que de forma parcial per la desunió política entre *poleis*) i els etruscos, dels quals els romans continuaran la seua tasca constructiva a la península Itàlica. Aquesta xarxa viària, tal com s'ha comentat, va anar ampliant-se amb l'expansió militar i territorial de Roma, arribant a tenir uns 85.000 km i 372 vies principals durant el regnat de Dioclecià, a finals del s. III; abraçant així la totalitat de l'imperi (Arasa, Rosselló, 1995).

4.1. Visió romana de la Via Augusta: autors clàssics i itineraris antics

Hi ha poques fonts romanes que ens parlen respecte de la Via Augusta. Sols hi podem destacar tres autors, així i tot, sols la citen breument: Estrabó, Polibi i Plini. El primer d'aquests és qui més informació ens dóna de tots tres. Estrabó, en la seua obra *Geografia* (III, 4, 9), escrita en els anys 17/18 de la nostra Era, coincidint amb el regnat de l'emperador Tiberi, comenta el següent:

“(...) els exvots de Pompeu, lloc per on passa la via que anomenem ‘exterior’ i que va des d'Itàlia fins a Ibèria, concretament la Bètica. Aquesta via s'apropa a voltes a la mar; altres s'allunya d'ell, sobretot en els trams més occidentals. Després dels Trofeus de Pompeu va a *Tarraco* (...). De *Tarraco* va al pas de l'Íber, en la ciutat de *Dertosa*; d'ací, per les ciutats de *Saguntum* i *Saetabis* s'allunya progressivament de la costa i arriba a l'anomenat ‘Camp d'Espart’ (...). Abans la via creuava pel mig del Camp i per *Egelasta*, però era difícil i llarg. Per això, ara segueix per la vora del mar i no creua més que una xicoteta part d'un camp d'espert. Després passa, com l'antiga via, per *Castulo* i *Obulco*, per a continuar des d'allí en direcció a *Corduba* i *Gades*, que són els dos majors centres comercials (...)”.

La cita és relativament breu, però hi dóna molta informació. Primer ens mostra la unitat de la via, que s'estén des dels Pirineus fins a Gades. I en segon lloc, fa referència a l'antiga via republicana sobre la qual es va construir la Via Augusta i la seua modificació per fer-la passar per Carthago Nova (Arasa, 2008-2009).

D'altra banda, Polibi (III, 39) afirma que: "Disten aquestes muntanyes (els Pirineus) de l'estret de les columnes d'Hèrcules vuit mil estadis. Perquè des de les columnes fins *Kaine* (o Carthago Nova com altres li diuen), fins a l'Ebre hi ha dos mil sis-cents, i des d'allí fins al Roine altres tants. En l'actualitat els romans tenen mesurat i assenyalat aquest camí amb exactitud de vuit en vuit estadis". En aquest fragment podem veure que la distància entre els Pirineus i l'estret de Gibraltar estava mesurada amb gran precisió i indicada amb mil·liaris. També podem saber que al voltant del 150 a.n.e. ja hi havia una primera via, i que seria l'antecedent a l'Augusta.

Per últim, Plini el Vell o Gai Plini Segon, sols cita algunes distàncies entre ciutats en la seua obra Història Natural (III, 29). Però sense especificar si estan basades en el traçat d'una via en concret. Però es pot suposar que indirectament està citant les distàncies que proporcionen els Vasos de Vicarello i l'Itinerari Antoní (Arasa, 2008-2009).

A pesar de les descripcions proporcionades pels autors clàssics, anteriorment citats, els documents que més informació ens proporcionen són els itineraris. Dins d'aquests hi podem trobar dos tipus: els *itineraria adnotata* i els *picta*; i els epigràfics. Respecte als *itineraria* en aquest cas trobem l'Antoní (*adnotata*), la *Tabula Peutingeriana* (*picta*), l'Anònim de Ravenna (*adnotata*). Mentre que els *itineraria* epigràfics es documenten els Vasos de Vicarello i la *Tegula* de València.

L'Itinerari d'Antoní presenta un recull de postes i distàncies que tradicionalment han sigut datades a finals del segle III d.n.e., durant el regnat de l'emperador Dioclecià (Cuntz, 1929) o a mitjans del segle IV d.n.e. (Calzolari, 1996). Tal com és representada habitualment sembla una guia dels camins, encara que no ho és. En el cas hispànic, segons la proposta de Saavedra (1863) hi ha 34 vies representades en ell. S'indica en aquest el lloc de partida, el d'arribada i la distància total que hi ha. En tractar-se d'un document molt heterogeni quant a la seua composició, ha portat a plantejar-se la hipòtesi que en realitat es tractava d'una mena de recopilatori de diferents rutes emprades pel funcionariat i per l'exèrcit, i no seria una guia de camins de tot l'imperi (Arasa, 2006). Segons Calzolari (1996), es tractaria d'una compilació de

caràcter erudit basada a partir de fonts molt diferents, tant des del punt de vista corològic com tipològic, i amb caràcter cartogràfic.

La *Tabula Peutingeriana* és l'únic exemplar d'*itinerarium pictum* que es conserva (parcialment) en l'actualitat. Per tant, és un dels documents més valuosos de la història de la cartografia. Pren el nom de l'humanista alemany Konrad Peutinger, qui va rebre el document en herència. Poc se sap al voltant del seu autor i la data de la seua creació. Molt possiblement es tracta d'un mapa de carreteres fet durant la dinastia Severa i amb modificacions posteriors al segle IV d.n.e. (Levi i Levi, 1967). La seua elaboració tindria motius pràctics, com servir de mapa als viatgers quan estaven realitzant els seus trajectes al llarg de la xarxa viària romana (Arasa, 2006). El fragment que corresponia a Hispània va desaparèixer arran d'un incendi en la Biblioteca Nacional d'Àustria, on estava conservat. Aquesta part va ser reconstruïda a partir de la informació proporcionada per l'Anònim de Ravenna.

L'Anònim o *Cosmographia* de Ravenna, o també conegut com a *Ravennate*, és un document tardà que recull informació d'un mapa del segle III d.n.e. i al qual se li afegeixen altres mapes posteriors fins al segle VII, moment en el qual va ser compilat (Chevalier, 1997). Sembla que va tenir alguna font comuna amb la *Tabula Peutingeriana*, encara que no és una relació de dependència, tal com alguns autors van assenyalar. Les dades que fan referència a Hispània les trobem als capítols 45-52 del llibre IV i el 3-4 al V. En el cas del País Valencià resulta molt interessant, ja que és la font que més vies cita en aquest territori. A banda de la Via Augusta, fa referència a altres dues vies de caràcter regional i una altra que podria ser local (Arasa, 2008-2009).

La Guidonis Geographica va ser redactada per Guido de Pisa a principis del s. XII. Estava dividida en sis llibres i dóna una informació similar a la que aporta l'Anònim de Ravenna. La *Guidonis* fa una descripció d'Itàlia, Sicília, Sardenya, Còrsega, rutes marítimes i la península Ibèrica. En canvi, en aquest últim cas no aporta grans novetats respecte al *Ravennate*. Està inspirada en diferents fonts antigues, i per tant, no proporciona el nombre de milles entre les respectives postes (Morote, 1979).

Els Vasos de Vicarello formen part d'una troballa arqueològica –on van aparèixer 3 dels quatre vasos (CIL XI 3281-83), mentre que l'altre (CIL XI 3284) va aparèixer posteriorment– de les excavacions realitzades el 1852 en les termes d'*Aquae Apollinares*, situades al costat del llac Bracciano, 30 km al nord de Roma. Els tres primers vasos són molt semblants, tant en la

seua factura exterior, en l'epigrafia i en dimensions que presenten. Aquests tenen una forma cilíndrica, encara que són un poc més estrets per baix que per dalt (15'3, 14 i 12'3 cm d'altura per 7'7-7, 7'3-7, 6'3-6'2 de diàmetre, respectivament). Cadascun d'ells té escrit en quatre columnes l'itinerari entre Gades i Roma amb les distàncies entre *mansiones*, separades entre elles per pilastres jòniques amb capitells corintis. El quart vas és més xicotet que els anteriors, amb 9'5 cm d'altura per 6'8-6'5 de diàmetre, i té un acabat més groller, tant des del punt de vista artístic com epigràfic. Els tres primers tenen en les parts superiors i inferiors inscripcions on indiquen el nom del camí i la suma total de les distàncies. El quart també té quatre columnes, però no presenta cap títol i sols té les milles entre *Gades* i Roma. Respecte a l'enumeració de les *mansiones*, els quatre itineraris presenten diferències entre ells, tant en la seua ortografia com en les distàncies entre les postes. En el cas hispànic hi havia un total de 44 postes citades entre *Gades* i la *Iuncaria* (Roldán, 1975).

La hipòtesi tradicional és que van ser fets i posteriorment entregats com una ofrena votiva d'un viatger de *Gades* al déu Apol·lo en ocasió del seu viatge a Roma (Heurgon, 1952). Per tant, no tenen un caràcter oficial i es tractarien de documents privats. Respecte a la seua datació, els tres primers serien de principis del regnat d'August i el quart de final d'aquest o principis del de Tiberi segons l'anterior autor. Per Arasa (2008-2009), aquests vasos són posteriors a la construcció de la Via Augusta i la implantació del *cursus publicus* en ella. Així doncs, segons Schmidt (2011) i Benítez de Lugo *et alii* (2012), és probable que els tres primers siguin de finals del segle III d.n.e. o principis del IV, mentre que el quart és posterior. Quant al seu significat sembla que les velles teories votives estan superades. Schmidt (2011) opina que els vasos són objectes amb gran valor, i en el context en el qual van ser trobats no se li podria atribuir cap interpretació, en formar part d'un tresor romà d'origen desconegut.

La *Tegula* de València, actualment desapareguda, va ser descoberta en 1727 i és A. Sales qui la dona a conèixer en 1766. Aquest afirma que va ser trobada a la ciutat de València, al costat de la porta Xerea. Segons Corell (2005), la seua possible restitució seria la següent:

Ab Valentia Saguntu[m m(ilia) p(assum) XVI]
ab Sagunto Dertosa[m m(ilia) p(assum) XCII]
ab Dertosa Tarracona[m(ilia) p(assum) LXII]
ab Tarracona [Barcinonam m(ilia) p(assum) LXVII]
ab [Barcinona Gerundam m(ilia) p(assum) LXVII]
ab Gerunda Summum Pyrenaenum m(ilia) p(assum) XLIII]

Segons aquest autor, si la lectura de la paraula “*Tarracona*” és correcta, podria datar-se a les acaballes del segle II d.n.e. No se sap res més al respecte, ni el suport sobre el qual es va trobar, ni les mesures, ni l’extensió completa de la inscripció. L’únic que es pot afirmar és que es tractaria un itinerari amb punt de partida en València i que descriuria la ruta cap al nord per la costa i se citaria les *mansiones* que en ella es trobaven.

4.2. Qüestions constructives i tipus de vies

Una vegada projectada la idea de construir una via de comunicació entre dos punts de la geografia romana entrava en joc el treball dels enginyers per traçar una calçada per la ruta òptima i curta que fóra possible, i intentar no incrementar en excés el cost constructiu. Sempre que era possible les muntanyes i serralades se superaven pel punt més baix i fàcil, per evitar els pendents pronunciats. Avui en dia el pendent recomanat és d’entre el 6-8%, una xifra molt semblant a la documentada en la majoria dels ports de muntanya per on passava una via romana (Moreno Gallo, 2006). A pesar d’aquest fet, quan era necessari s’executaven obres de gran cost econòmic per adaptar el terreny al pas dels camins que havien de travessar un territori. També cal tenir en compte altres factors que de vegades alteraven el possible traçat òptim, com poden ser condicionants polítics o simbòlics d’un territori o nucli poblacional, que allunyarien o apropiarien el traçat a l’espai interessat.

Una altra preocupació dels enginyers era allunyar, sempre que era possible, la calçada dels llocs on hi havia gran quantitat d’aigua, com podrien ser zones d’aiguamolls i marjals. Quan no era possible evitar aquestes zones s’executaven obres d’acondicament del terreny. Bé amb la dessecació i drenatge d’aquestes zones o bé se sobreelevaven les vies amb terraplens per així mantenir el ferm lluny de l’aigua i humitat (Moreno Gallo, 2006).

Una volta triat el traçat ideal per la construcció de la via es procedia a executar les primeres obres: l'explanació del terreny. Consistia principalment en la retirada de la massa arbòria i terra. No obstant això, també s'haurien de fer en llocs determinats remocions de terra i desmuntatge de roques. No sols per la construcció de la carretera sinó també per tenir bona visibilitat. La construcció de cunetes marcava el límit de la zona d'actuació de les obres. Aquestes se solien situar a ambdós costats i a una distància d'uns 20 metres respecte de la calçada. A continuació s'iniciava la construcció del ferm principalment amb materials disponibles en la zona. Depenent del lloc i les característiques del terreny on es construïa aquesta, els materials i la grandària de les vies podrien variar. A banda, cal tenir en compte que la disposició de les capes i el gruix de cadascuna d'elles estaven relacionades amb les càrregues que devien suportar i els vehicles que hi transitaven (Moreno Gallo, 2006).

La capa de fonament solia ser de grans dimensions per donar suport i resistència a la resta de capes superiors. En els casos on el terreny és molt resistent aquesta capa arriba a desaparèixer. Mentre que en aquells trams que presenten unes condicions més irregulars o en pitjors condicions, es troba més potent és la capa. També sol haver-hi una capa intermèdia entre la fonamentació i la de rodament. Normalment les primeres capes solen consistir en materials petris grossos i es van fent més prims contra més pròxims estan de la capa superior de ferm. Per tant, la capa final estava formada per materials molt fins, preferentment s'usaven graves ben compactades per a evitar el seu deteriorament. Molts autors actualment continuen donant validesa a les propostes formulades per Berger al segle XVII, basades a partir de l'obra de Vitruvi. On aquest afirmava que algunes carreteres presentaven una capa de rodament enllosada o amb grava fonamentada amb calç, encara que realment aquest autor romà en cap moment va fer referència al ferm de les carreteres. Altres investigadors en les darreres dècades han desmentit aquestes teories, com Chevalier (1997), Adam (2002), o el mateix Moreno Gallo (2006).

Quant a les restes arqueològiques de les vies al País Valencià són escasses, igual que les excavacions que s'han realitzat en aquestes. En el cas de terres castellonenques, Morote (1979) va fer dos talls a la Via Augusta, un d'ells a La Jana i l'altre en La Pobla Tornesa. Els resultats d'aquests sondeigs és diferent, el primer està compost de dues capes: la superior de pedres grosses disposades en falca i una altra inferior de grava. El segon presenta les mateixes capes que l'anterior, però se li ha de sumar una més sota aquestes formada per pedres de grandària mitjana i que formaven part de la caixa de la calçada.

En la Vall d'Alba també es van realitzar dos sondeigs, el primer d'ells hi havia una primera capa de graves i pedres de petita i mitjana grandària, mentre que les últimes capes són de graves i pedres rematades per una altra d'argila. En el segon es va documentar una capa inferior formada per pedres de petita grandària (Ulloa, 2006). Més recentment, en la Salzadella es va realitzar l'excavació arqueològica d'un tram de la via. En la base es va dipositar una capa de terra amb petites pedres, sobre aquesta es va posar una altra d'iguals característiques, posteriorment una calta de terra grisenca i grava fina, i per últim, una capa de rodament feta amb morter de calç (Pérez, Arasa, 2016).

A través dels escrits que van fer els agrimensors romans hi coneixem l'amplària (teòrica) dels camins. Aquestes mesures eren variables depenent de les condicions del terreny sobre el qual es construïa o per altres factors que desconeixem actualment. El primer escrit que parla al voltant d'aquest fet és la Llei de les XII Taules, del 450 a.n.e., on està escrit que havia de tenir 8 peus (2,4 metres) d'amplària en les rectes i 12 peus (3,6 metres) en les corbes. Durant el regnat d'August, segons Higini, es va establir que els eixos de les zones centuriades (*cardo* i *decumanus maximus*) devien tenir 40 peus (11,8 metres) i 20 peus (5,9 metres), respectivament. Tanmateix, els altres eixos menors de la centuriació havien de tindre 8 peus (5,3 metres). Per últim, estaria la referència de Plini el Vell, qui recomana que el decumà tinga 18 peus (5,3 metres) i el *cardo* 10 peus (2,9 metres).

En el cas del País Valencià, les dades exactes sobre l'amplària de les vies és poc conegut, ja que s'han realitzat poques excavacions i cap d'elles a l'àrea estudiada. En La Pobla Tornesa (Castelló) es va realitzar un sondeig on es va documentar una amplària de la via de 6,40 metres (Arasa, Flors, 2006). En una altra excavació en Villena (Alacant) es documenta una amplària de 5,80 metres. També es pot saber l'amplària de les vies en les trinxeres excavades per travessar els llits dels rius i barrancs: 5 metres en el riu Sénia (Traiguera, Castelló) i 5 metres també en el riu Cervol (Traiguera, Castelló) (Arasa, 2008-2009).

A banda de ser construïdes per salvar els cursos fluvials, les trinxeres s'usaven també per a suavitzar el pendent. En terres castellonenques s'ha localitzat dos exemples en Sant Mateu i Vilafamés, amb 3 i 2,20 metres d'amplària respectivament. Altres tres trinxeres constructives s'han localitzat a la província d'Alacant: una a Elx (amb 3 metres d'amplària), una altra a Villena (3 metres) i l'última a Sant Miquel de Les Salines amb una amplària que oscil·la entre els 3,20 i 4 metres (Arasa, 2008-2009).

En l'actualitat hi trobem que la xarxa de carreteres està dividida i jerarquitzada segons la importància d'aquestes, quin organisme és l'encarregat de finançar i executar les obres o qui s'encarrega del seu manteniment. En època romana passava exactament el mateix, hi trobem les vies classificades segons els anteriors criteris esmentats. Un autor romà que ens parla al respecte és Sícul Flac, que va ser un agrimensor del segle I d.n.e. Segons aquest, hi havia vies construïdes per l'estat i en sòl públic (*viae publicae*), quedant a càrrec dels *curatores viarium*. Quant al finançament, normalment era el tresor públic (*aerarium*) qui s'encarregava d'aquest fet. Tanmateix, les ciutats i els propietaris del terreny sobre el qual es construïa la via també solien fer aportacions monetàries per a la construcció i manteniment.

També hi podem parlar de les *viae militares*, que eren de gran interès estratègic durant conflictes militars; eren construïdes i finançades pel tresor imperial (Rebuffat, 1987). Tant aquest tipus de via, com les anteriors, suposaven una gran càrrega per a l'erari públic; la seua construcció i posterior manteniment i reparació van arribar a absorbir gran part del pressupost imperial, es calcula que fins a un terç d'aquest (Arasa, Rosselló, 1995).

A partir de les vies anteriors, que eren les més importants quant a trànsit i cost econòmic, hi podem trobar diferents camins de menor importància. Com les *viae vicinales*, majoritàries respecte a les abans esmentades. Eren construïdes i mantingudes econòmicament per les diferents administracions locals, encara que també els propietaris de les terres solien contribuir. I normalment partien de les vies més importants, travessaven i connectaven les zones rurals més apartades dins de l'*ager* de les ciutats. Per últim, trobem els camins anomenats *diverticula*, que eren els construïts per iniciativa privada i que connectaven les propietats privades amb les vies més properes (Arasa, Rosselló, 1995).

4.3. Postes: *mansiones* i *mutationes*

Els diferents itineraris coneguts citen un total de 25 postes al llarg de la xarxa viària romana al País Valencià, 15 d'elles estarien en la Via Augusta. De totes aquestes, les que estaven situades en les ciutats poden identificar-se amb gran seguretat: *Saguntum*, *Valentia*, *Saetabis* i *Ilici*. Solien estar dins del recinte emmurallat i prop de les portes d'accés (Corsi, 2000). Les altres 11, situades en el camí entre les ciutats, resulten més complicades d'estudiar en tractar-se de conjunts constructius aïllats en el camp i situats al costat de les vies. Les postes les podem dividir en les edificacions de caràcter oficial, com les que hi havia en les ciutats (citades

anteriorment) i altres com: *Intibili, Ildum, Sebelaci, Sucro, Statuas, Turres, Ello, Aspis* i *Thiar*. I d'altra banda, estarien aquelles de titularitat privada, les *cauponae* o *tabernae*, com els casos de Noulas/Noula i *Aras*. De forma habitual aquestes segons se situaven molt prop de les oficials (Arasa, 2008-2009).

Cal esmentar que des del punt de vista arqueològic resulta complicat no sols identificar *mansiones* i *mutationes*, sinó també diferenciar-les entre elles. Les primeres eren els llocs on descansaven els funcionaris del *cursus publicus* i comptaven amb tots els serveis necessaris per a aquestes persones i per als cavalls. Mentre que les *mutationes* eren els llocs de canvi de cavalls i solen estar situats a menor distància que les *mansiones*. Quant a la distància entre les diferents postes sembla que era variable: més allunyades si ens trobem en un espai pla i més properes si la geografia complicava el traçat de la calçada (Arasa, 2008-2009). Segons Chevalier (1997), les distàncies indicades en els diferents itineraris entre les postes i els mil·liaris eren aproximades i no exactes, fet que permetria explicar les variacions de distàncies existents. En el cas del País Valencià les distàncies entre postes són força regulars i es poden dividir en dos grups segons Arasa (2008-2009): la distància entre les *mansiones*, que seria major, i la de les *mutationes*, que seria menor. En els primers casos les distàncies oscil·len entre els 22-27 mp (32,5-39,9 km), sent la distància més comuna la de 24 mp (35,4 km). D'altra banda, les segones solen estar a una llunyania de 15-16 mp.

En la Plana de Castelló sembla que hi havia dues postes vinculades a la Via Augusta: *Noulas* i *Sebelaci*. No s'ha trobat cap evidència arqueològica que permeta localitzar-ne cap d'elles. La primera, *Noulas*, té un origen llatí i la preposició "ab", que apareix indica que és un adjectiu que fa referència a un substantiu elidit, que possiblement és "taberna". Està situada a 22 mp (32 km) sud de l'anterior, que seria *Ildum*, i a 24 mp (35 km) nord respecte de Sagunt. La manca d'informació arqueològica al respecte ha generat diferents hipòtesis de possibles ubicacions. Morote (1979) la situa en la centuriació (medieval) existent a l'oest de Castelló, mentre que Arasa (2006; 2008), i Arasa i Rosselló (1995) proposen la Quadra Na Torra (Castelló); Esteve (2003) la situa a la Vilavella i Mesado (2014) afirma que estaria localitzada en la vil·la de Sant Gregori (Borriana).

D'altra banda, trobem *Sebelaci* o *Sepelaco*. El seu nom també té arrel llatina i possiblement ve d'una paraula composta: *saepes-is* (tancat) i *lacus-us* (llac, estany, font o aigua en general). Aquest nom podria ser per la seua possible situació geogràfica: prop de la confluència entre el riu Millars i la rambla de la Viuda (Arasa i Cavaller, 1981). Aquesta es trobava a tan sols 2 mp

(3 km) de l'anterior (*Noulas*) i a 24 mp de *Saguntum* (segons els Vasos de Vicarello I, II i IV); i 22 mp (segons el vas de Vicarello III i l'Itinerari Antoni). És a dir, 35 i 32 km, respectivament. Tampoc s'ha trobat cap evidència arqueològica que pugua confirmar-ne la localització exacta, fet que explicaria la diversitat d'hipòtesis sobre la seua possible ubicació, igual que l'anterior posta. Morote (1979) la situa entre el riu Millars i la rambla de la Viuda; Esteve (2003) ho farà a Betxí (en el jaciment del Solaig); Arasa (2006; 2008), i Arasa i Rosselló (1995) a la Partida de Ramonet (Almassora); Járrega (2010) a l'ermita de Santa Quitèria (Almassora); i Mesado (2014) afirma que estava en l'actual nucli de Borriana.

4.4. Mil·liaris

Les calçades romanes es trobaven majoritàriament senyalitzades amb fites que se situaven cada mil passes (l'equivalent a 1.481,5 metres) i que mesuraven la distància entre el lloc on havia començat el còmput fins al lloc on es trobaven aquestes. Les fites eren denominades mil·liaris i presentaven formes i grandàries molt diverses. Però el més habitual és que foren cilíndrics, amb un diàmetre d'entre 50-80 cm, i amb una alçada de 2 a 4 metres. El material emprat per a la seua elaboració era la pedra, principalment d'origen local d'on eren situats.

De forma general, en ells apareixia inscrit una fórmula imperial (nom i títols de l'emperador o magistrat si la inscripció és d'època republicana) i diferents dades informatives respecte a la via en el qual és trobada situada. Ara bé, també hi ha exemples de mil·liaris anepígrafs. No sols eren situats al costat de les vies en el moment de la seua construcció, sinó que també eren creats de nou quan es feien tasques de renovació de la calçada. Per tant, hi ha diferents exemplars en un mateix espai amb inscripcions a diferents emperadors.

En el tram que la Via Augusta transcorre pel País Valencià s'han localitzat un total de 24 mil·liaris, encara que distribuïts geogràficament de forma molt desigual. En les comarques castellonenques del Baix Maestrat, la Plana Alta i la Plana Baixa, en un espai d'uns 100 km, s'han trobat un total de 19 fites. Mentre que sols un exemplar en tota la província de València i quatre en la d'Alacant. Cal dir també que molts d'ells estan desapareguts actualment i sols 12 conserven part de la seua inscripció (Arasa, 2008-2009). També en la província de Castelló ha aparegut un dels pocs exemples hispànics d'*officina* on es feien els mil·liaris. (Arasa, 2008-2009). És el cas de la partida de la Marmudella, entre Cabanes i La Pobla Tornesa, a la Plana Alta.

En total sols hi ha localitzats dos mil·liaris en la Plana de Castelló: un al terme municipal de Castelló de la Plana i un altre en el de Xilxes. El primer va ser descobert durant el transcurs del seguiment arqueològic del projecte d'adequació de la Via Augusta com a sender turístic, a instància de la Conselleria de Medi Ambient i sota la supervisió de la Direcció General de Patrimoni Artístic de la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana. Aquest va aparèixer en la partida del Bovalar, a marge esquerre del Camí de la Cova del Colom, a 700 metres de la confluència de la carretera CV-10 i CV-151 i a poc més de 1.500 metres del riu Sec. Estava inserit en posició horitzontal i per tant, desplaçat de la seua posició original, en un ribàs de pedra seca. Actualment està conservat en el Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques de la Diputació de Castelló (Ulloa, 1999).

El material emprat per la seua elaboració és l'arenisca, molt abundant en les elevacions muntanyenques pròximes. En total s'han recuperat tres fragments: el major conserva el basament i el fust, mentre que els altres dos fragments correspondrien al fust i l'altre al basament. El primer dels fragments conserva 92 cm: 48 corresponents al basament i 44 al fust. El fust d'aquest exemplar té forma cilíndrica i un diàmetre de 55 cm a la base i va estretint-se contra més lluny s'està d'aquesta. En el dit fragment es conserva una inscripció en molt mal estat, on pot llegir-se el nom de la via. En la part central hi ha una "V", que possiblement formava part d'una fórmula imperial, i en la part inferior apareix parcialment una xifra (CCC), que sembla estar incompleta. Les lletres tenen una grandària entre els 6 i 8 cm, i una disposició poc cuidada que indicaria una cronologia tardana (Ulloa, 1999). El text conservat és el següent:

<p>----- [---] V [---] Via Aug(usta) CCC [---]</p>

Segons Corell (2005), a partir d'una nova lectura, podria tractar-se d'un mil·liari dedicat a l'emperador Deci i per la paleografia possiblement es podria datar posteriorment al 250 d.n.e.:

<p>[Imp(eratori)] C[aes(ari)] (?) ----- [- - -]V[- - -] ViaAug(usta) /3CCC[V?]</p>

El segon fragment correspondria a part del fust i les seues dimensions són de 55 per 41 per 36 cm. Conserva una reduïda porció de superfície de la columna en la qual apareix una “C” que sembla no pertànyer al numeral del mil·liari, sinó a alguna línia superior del camp epigràfic. Per últim, el tercer fragment forma part d’un basament i amb unes dimensions de 53 per 32 per 47 cm (Ulloa, 1999).

El segon dels mil·laris trobats a la Plana de Castelló és el de la partida de l’Alter, a Xilxes. Va ser descobert en l’any 1931, encara que no va ser donat a conèixer fins al 1956 (Torres, 1956). No seria fins al 1966 quan seria traslladat des del marge de l’hort, on es trobava, fins a l’ajuntament de la localitat. Des d’on hi havia de traslladar-se fins al Museu de Belles Arts de Castelló, però va passar a mans del Col·legi de Salesians de Borriana, on finalment va desaparèixer (Corell, 2005). Finalment va ser estudiat i publicat per Tarradell (1973).

A pesar de trobar-se trencat, estava en un relatiu bon estat de conservació. La part superior era un cilindre de pedra calcària amb una superfície rugosa sense polir i de 50 cm de diàmetre. Quan a l’alçada conservada en el moment de ser estudiada per Tarradell era de 60 cm. Gran part del seu cos superior es conserva de forma quasi intacta, mentre que en la part inferior s’observa una ruptura irregular que afectaria al final de la inscripció. D’altra banda, les lletres es troben en bon estat i es poden llegir sense dificultat. La inscripció comença a 6 cm de l’extrem superior i ocupa la resta de la pedra fins a baix. En algunes lletres encara es conservava part de la seua pintura roja original. Quant a l’alçària de les lletres és de 9 cm a la primera línia, però en la resta és de 6 cm. Segons Tarradell es podria llegir el següent:

[Imp(eratori)] Caes(ari)
[C(aio) Vibi]o Treboniano
[Gallo] invicto p(io) f(elici) Avg(vsto)
[Pon]t Max(im)o
[trib(vnicia)] potest(ate) ii p(atri) p(atriciae)

Per Arasa (1992b), les dues últimes lletres “PO” de l’última línia no correspondrien a aquestes lletres realment. Ja que, si es fa una restitució del text en la fórmula més habitual usada en els mil·laris fets en honor a aquest emperador (Trebonià Gal) s’inclou la menció del consolat i a partir del 252 d.E. també el títol de procònsol. Per tant, Arasa afirma que la “P” que proposa Tarradell seria una “R”. D’aquesta forma tindria sentit que darrere d’aquesta lletra hi haguera

una “O”, fet que permetria llegir el títol de procònsol de forma abreujada: “[- - p]ro[co(n)s(uli) - - -]”. Segons Corell (2005) la seua lectura podria ser la següent:

[Imp(eratori)] Caes(ari) / [C(aio) Vib]io Treboniano / [Gallo] Invicto P(io) F(elici) Aug(usto) / [pon]t(ifici) max(imo) / [tri] b(unicia) potest(ate) II p(atri) p(atriciae) / [co(n)s(uli) II p]roc[o(n)s(uli) - - -]

Aquest es pot datar en l’any 251 d.E. segons Morote (1979) i en el 252 d.E. segons Lostal (1992), Arasa i Rosselló (1995) i Corell (2005). Des del punt de vista paleogràfic podria classificar-se la lletra com a mediocre, encara que presenta una certa regularitat en els traços. Es tractaria d’una elaboració poc curada, però les lletres es poden llegir amb facilitat, en ser aquestes molt clares. També s’hauria de tenir en compte que el tipus de pedra (calcària) no facilita la realització d’un gran treball paleogràfic (Tarradell, 1973).

4.5. Restes arqueològiques de camins romans a la Plana de Castelló

El traçat de la Via Augusta per les comarques septentrionals del País Valencià sembla bastant clar. En algunes intervencions s’ha pogut fins i tot localitzar arqueològicament en diferents punts de les comarques situades al nord de Castelló, tal com s’ha comentat anteriorment. Tot el contrari que a la Plana de Castelló, on no s’ha trobat cap resta arqueològica de la Via Augusta o de la xarxa viària romana que conserve el ferm. Sols hi podem trobar dos elements relacionats directament amb el traçat d’aquesta: els mil·liaris de Castelló de la Plana i el de Xilxes. La manca de restes arqueològiques de camins romans en la zona de la Plana de Castelló ha generat una gran quantitat de treballs que intenten esbrinar el traçat de la Via Augusta, la localització de les *mansiones* i *mutationes*, i també sobre els mil·liaris que en ella es trobaven.

Els primers estudis abordats des d’un aspecte més científic els va iniciar Saavedra (1863), qui va proposar les reduccions de les postes que apareixen citades en els itineraris anteriorment esmentats. El primer que va parlar sobre el possible traçat va ser Chabret (1907), no sols a la Plana, també a la resta de comarques castellonenques. Poc temps després, Huguet (en Carreras,

s.a.) va fer una revisió de la proposta anterior. Unes dècades més avant, Senent (1923) va estudiar el tram entre el riu de la Sénia i el Millars.

Ja en la segona meitat del segle XX, Muñoz (1972) va fer algunes consideracions respecte al traçat de la via a les comarques septentrionals del País Valencià. Uns anys després, Morote (1979) va fer una revisió profunda de la via a partir de l'anàlisi de les fonts literàries, epigràfiques i dels camins moderns, per així proposar un nou possible traçat al llarg de tot el territori valencià. Aquest mateix autor, en 2002 (Morote, 2002), va publicar una monografia que recull el seu treball anterior, però no hi ha grans canvis respecte a la seua primera publicació.

Arasa i Vicent (1981) van estudiar els topònims de les postes situades entre el tram de *Dertosa* i *Saguntum*. Un altre autor que va revisar les reduccions de les *mansiones* i *mutationes* va ser Llobregat (1983). Ja en la darrera dècada del passat segle, Rosselló (1992), va fer una síntesi sobre tot el traçat valencià de la via. Pocs anys després, aquest últim autor, juntament amb Arasa, (Arasa i Rosselló, 1995) van realitzar una nova revisió i síntesi de les qüestions viàries romanes situades al País Valencià. A l'any següent, Arasa (1996), va estudiar la qüestió viària en l'obra que va fer Chabret a principis de segle. Pocs anys després, Morote i Aparicio (2000), van publicar una revisió general del traçat de la via a partir de la troballa del mil·liari de Vilanova d'Alcolea.

Sens dubte l'autor que més ha estudiat la qüestió viària al País Valencià és Arasa. Aquest ha dedicat diferents publicacions de síntesi respecte al traçat de la via i sobre els problemes existents al voltant de la seua conservació (Arasa, 1999b; 2001b; 2003a; 2006; 2008-2009; 2018). També va recollir en una altra obra els antecedents republicans (Arasa, 2001a) i el traçat concret de la via imperial en les localitats de Castelló de la Plana i Les Alqueries (1999c; 2004). En un treball pòstum, Esteve (2003), hi estudià el traçat per terres castellonenques. Járrega (2010; 2013b) també fa un estudi del seu possible traçat i la reducció de les postes que podrien estar en aquest territori. Per últim, caldria citar el treball de Mesado (2014), que a partir de la reformulació d'hipòtesis ja superades, fa una nova proposta de reducció de les postes a la Plana de Castelló, juntament amb les situades a resta de comarques septentrionals valencianes; i proposa una revisió del traçat de la via.

Cal dir també que cap d'aquests treballs s'ha realitzat a partir de l'estudi arqueomorfològic del paisatge de la Plana. Per tant, aquesta aproximació pot resultar molt interessant i donar-nos

més i nova informació al respecte. Tal com ha passat en altres àrees similars a l'estudiada en el present treball, situades també en la façana litoral mediterrània de la península Ibèrica, i amb resultats força interessants.

5. Anàlisi arqueomorfològica de la xarxa viària de la Plana de Castelló

Tal com s'ha comentat en l'apartat 1.2., l'anàlisi arqueomorfològica del territori és una de les formes més interessants d'aproximar-nos a l'estudi de la xarxa viària de la Plana de Castelló. Com a resultat d'aquest fet, s'han pogut registrar tots els eixos dominants, independentment de la seua cronologia, i que conformen el paisatge històric i actual d'aquest territori. Mitjançant aquest registre, posterior classificació seguint criteris de la seua morfologia i introducció en una base de dades SIG, es pot identificar les seqüències per posteriorment establir una cronologia relativa entre elles. Per tant, es podria associar estructures a períodes històrics diferents (Ortega, 2017).

En el cas del present treball s'ha pogut documentar dos grans sistemes d'estructuració territorials: sistemes de morfologia radial o radioconcèntrica i sistemes de morfologia ortogonals. Tots aquests estan relacionats amb altres sistemes viaris presents en el territori, com les vies naturals de trànsit i comunicació, i també amb els itineraris de comunicació regional o supraregional.

5.1. Sistemes viaris forts

Un dels elements estructurals més importants del paisatge és la xarxa viària que en ell es troba. Per tant, analitzar la seua estructura i la seua evolució és clau per entendre un territori (Ortega, 2017). El primer pas, si s'elabora una anàlisi arqueomorfològica de la xarxa viària, consisteix en el registre de totes les traces d'aquesta que es poden observar a través de la base de dades SIG creada (Fig. 11). Per dur a terme dita tasca s'hi ha creat una capa de tipus *shapefile* en el QGIS (base de dades usada en aquest cas, tal com s'ha comentat en l'apartat 1.2.), on a partir dels mapes i fotografies aèries seleccionades són dibuixades les principals vies i altres traçats que són d'interés. Acabada aquesta tasca de registre s'ha procedit a la seua classificació en: sistemes viaris radials, sistemes viaris ortogonals, itineraris regional i vies naturals de trànsit. Els següents tres apartats són merament descriptius de les trames existents en el territori. Les traces seran interpretades en el darrer apartat del treball.

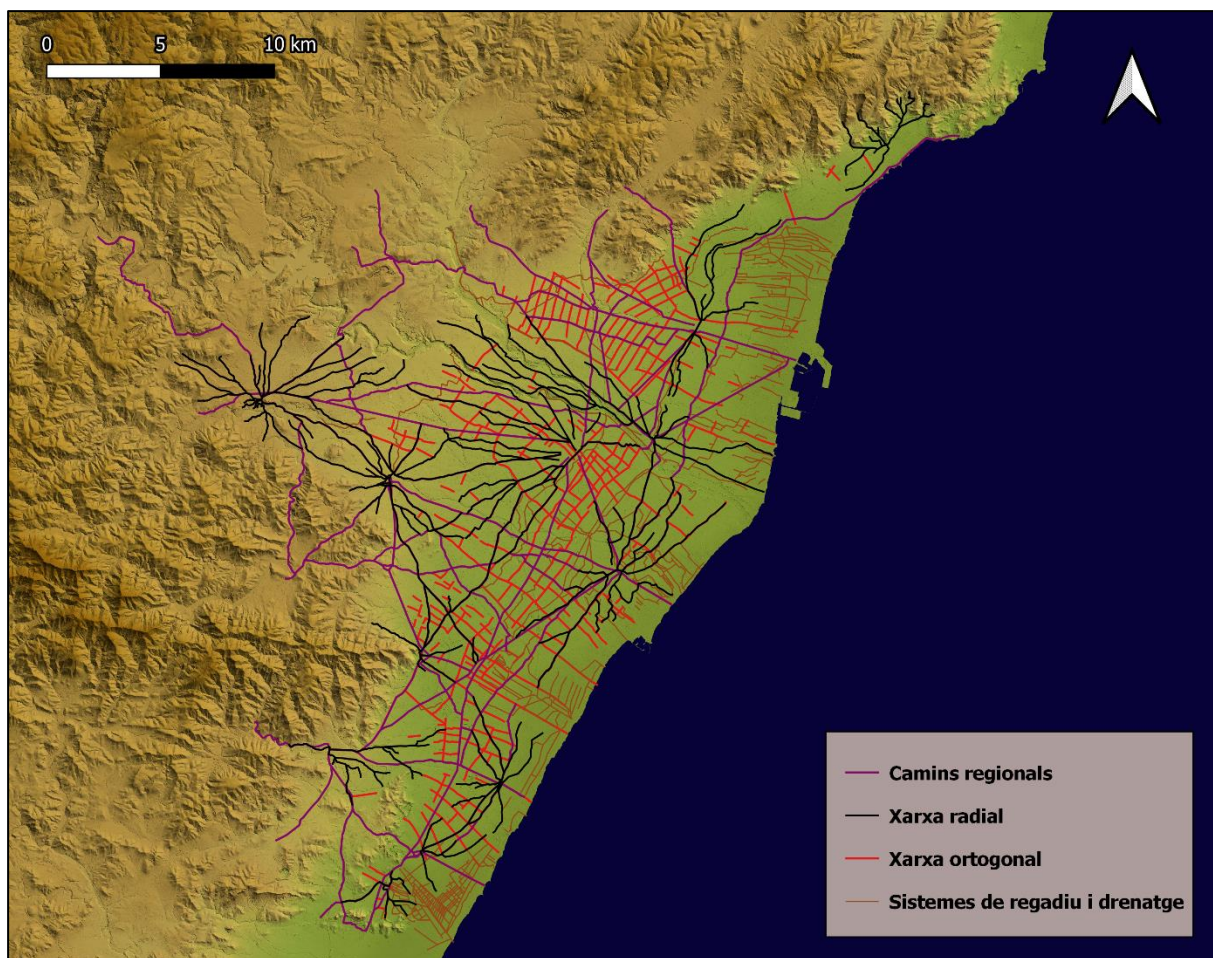

Fig. 11. Totes les traces viàries documentades en el treball

5.1.1. *Sistemes viaris radials*

Segons Flórez (2010), el sistema viari radial és un conjunt de vies locals o supralocals que s'articulen de forma concèntrica al voltant de poblacions, que coincideixen amb nuclis històrics i que generen una trama viària en forma d'estrella. Aquests estan presents en tota l'àrea estudiada, per tant, és de gran importància documentar-los i analitzar-los en profunditat. A continuació seran descrits seguint un ordre de nord a sud.

La primera localitat és la de Benicàssim, que genera una dèbil xarxa radial en la Plana (Fig. 12). Tanmateix, sorgeixen una sèrie de camins en direcció nord i nord-est que s'endinsen en el Desert de les Palmes i la serra d'Orpesa, buscant connectar aquesta localitat amb el Corredor de Borriol, el Pla de l'Arc i la Plana d'Orpesa-Cabanes-Torreblanca.

A continuació trobem Castelló de la Plana, que és el nucli poblacional actual i històric (des del segle XIII) més important de l'àrea treballada. Aquesta ciutat produeix una xarxa radial amb una quantitat de camins que recorren el territori en sentit nord-est sud-oest, seguint un eix semblant a la línia de la costa actual. Sols s'han documentat dos camins en direcció est respecte al nucli de població: un camí amb direcció sud-oest nord-est, i l'altre, nord-oest sud-est. Açò es pot explicar per l'existència a l'oest de la ciutat d'un altre sistema viari (tal com serà explicat en el proper apartat) i a l'oest per ser una zona de marjals. Els camins busquen connectar Castelló amb Benicàssim al nord-oest i Castelló amb Almassora pel sud-oest. També ha pogut ser identificat un traçat en direcció nord cap al Desert de les Palmes i que sembla que connecta el Corredor de Borriol amb la Plana de Castelló a través d'aquesta serra (Fig. 12).

La localitat d'Almassora, a diferència de l'anterior, genera uns camins amb forma radial que presenten una orientació nord-oest sud-est (Fig. 12), en perpendicular a la línia de costa i que sembla unir el mar amb l'interior de la província remuntant el curs del riu Millars (direcció nord-oest). Aquest sistema pel nord-est busca la xarxa radial de Castelló, mentre que pel sud-oest està connectada amb la radialitat de Borriana.

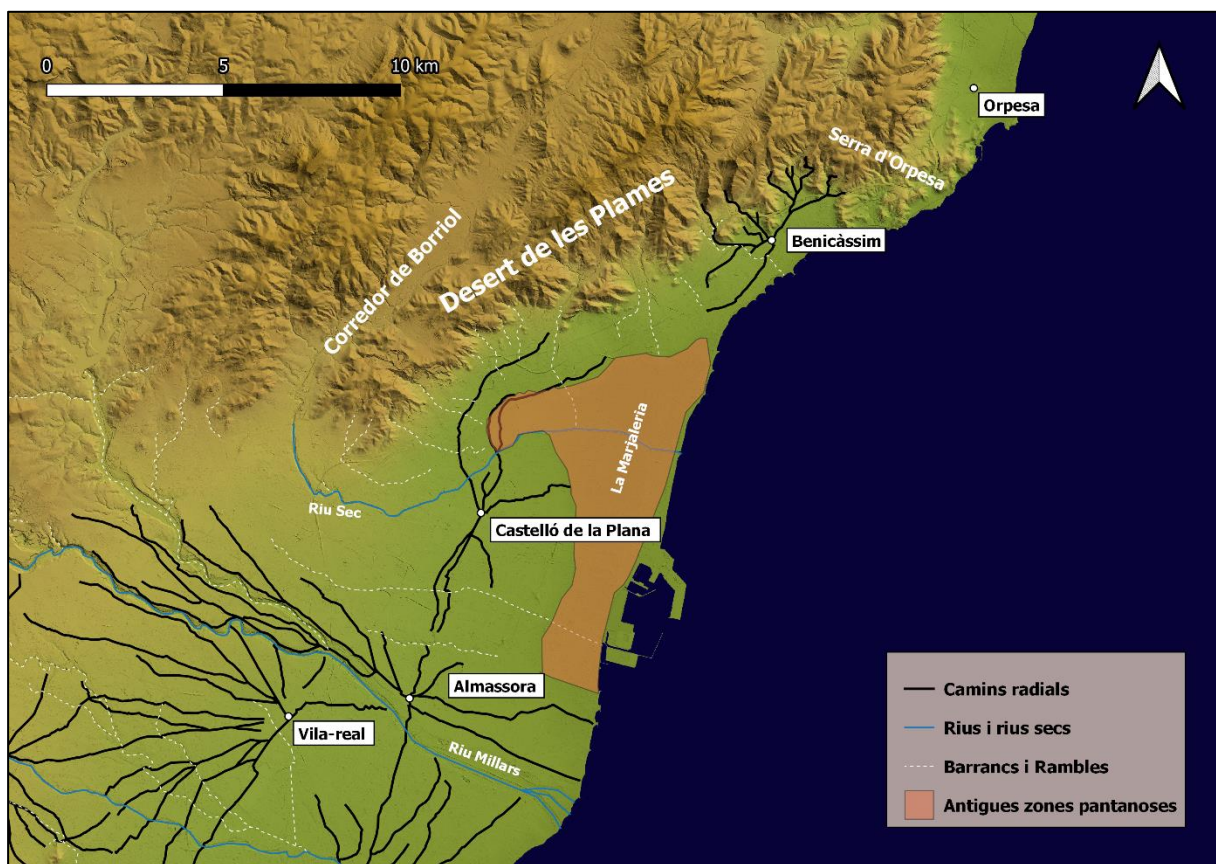

Fig. 12. Xarxa radial al nord del riu Millars

Al centre de la Plana hi trobem la ciutat de Vila-real (Fig. 13). Aquest nucli genera una xarxa radioconcèntrica molt potent, amb una gran quantitat de camins que naixen en aquesta vila. Resulta una mica cridaner l'orientació de les vies d'aquesta xarxa, totes s'irradien cap a l'interior del territori i buscant connectar amb altres nuclis i mentre que cap d'ells busca la costa. A l'est de la dita població no hi trobem cap camí de tipus radial, a excepció del camí que uneix Vila-real amb Almassora. Aquest fet es pot explicar per l'existència a l'est del nucli d'un altre sistema viari, tal com serà comentat en el proper apartat, igual que en el cas de Castelló. Els camins radials de Vila-real, principalment, busquen la connectivitat del nucli amb altres localitats com la de Betxí (a l'oest), Onda (nord-oest) i la Vilavella (sud-oest).

En el cas d'Onda la seua xarxa radial s'estén cap a totes les direccions (Fig. 13) . Connectant aquesta població amb la vall del riu Millars (nord) i l'Alcalatén (nord-est). Per l'est, els camins es dirigeixen direcció Vila-real – Almassora – Castelló. Altres camins en direcció nord-oest i sud s'endinsen en la serra d'Espadà. Però pel sud-est s'uneix amb la xarxa viària generada per Betxí.

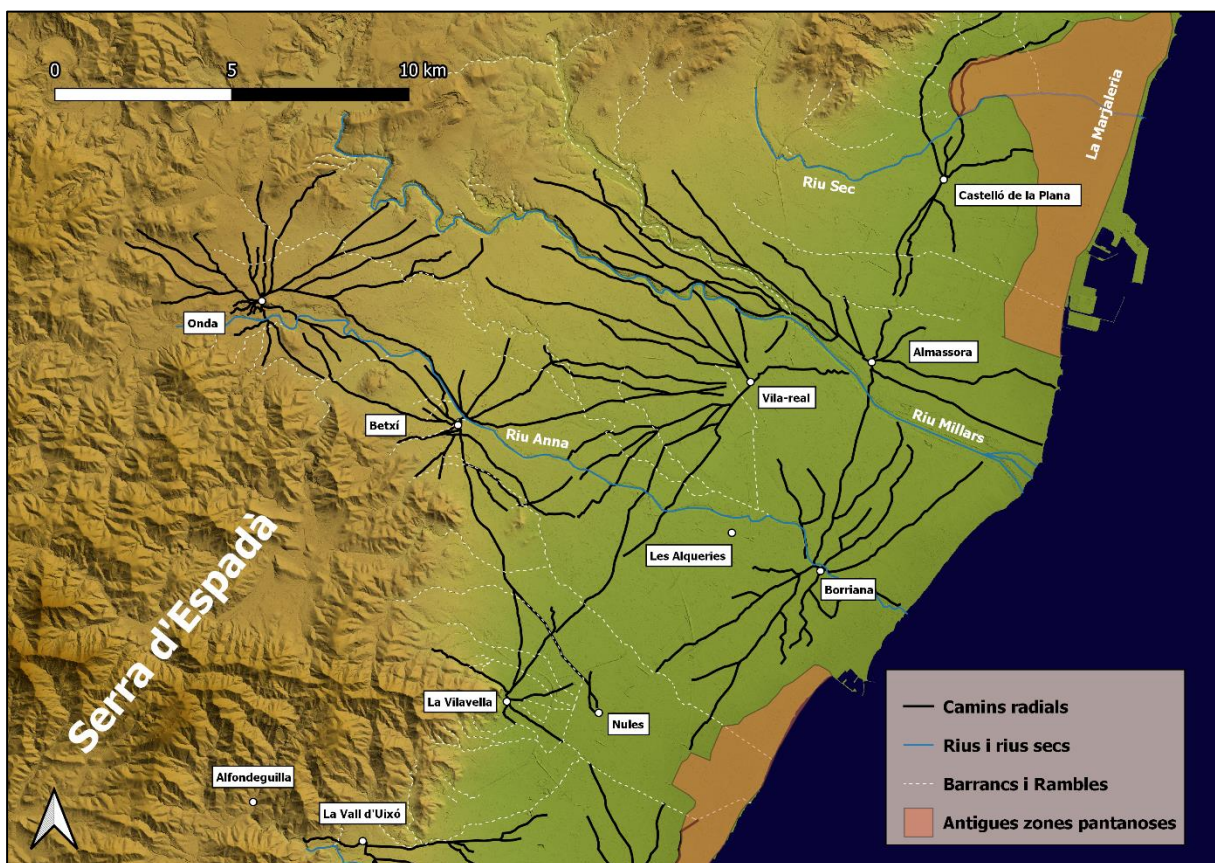

Fig. 13. Xarxa radial entre el riu Millars i la localitat de Nules

Igual que en el cas d'Onda, Betxí genera una xarxa de tipus radioconcèntrica en totes les direccions al voltant d'aquest nucli (Fig. 13). Cap a nord-oest aquesta conflueix amb la d'Onda, per l'est amb la de Vila-real, per sud-est busca la mar, i pel sud s'uneix amb les traces de La Vilavella. Per últim, a l'oest de la localitat, sorgeixen una sèrie de camins que s'endinsen en la serra d'Espadà.

Borriana, igual que Castelló, generen una xarxa radial que transcorre paral·lelament a la línia de costa (nord-est sud-oest) i que pràcticament no té incidència en sentit sud-est nord-oest, és a dir, perpendicular a aquesta. Aquesta trama viària està relacionada pel nord-est amb la d'Almassora, pel nord-oest es dirigeix cap a Vila-real, encara que la dita localitat no genera cap xarxa radial en aquesta direcció. Pel sud-oest la trama de camins es dirigeixen cap a Nules i Moncofa (Fig. 13).

La Vilavella presenta una petita xarxa de tipus radial que connecta aquest nucli amb Betxí (nord), la serra d'Espadà i la localitat d'Artana (nord-oest), Nules (sud-est) i Borriana (nord-est) (Fig. 13).

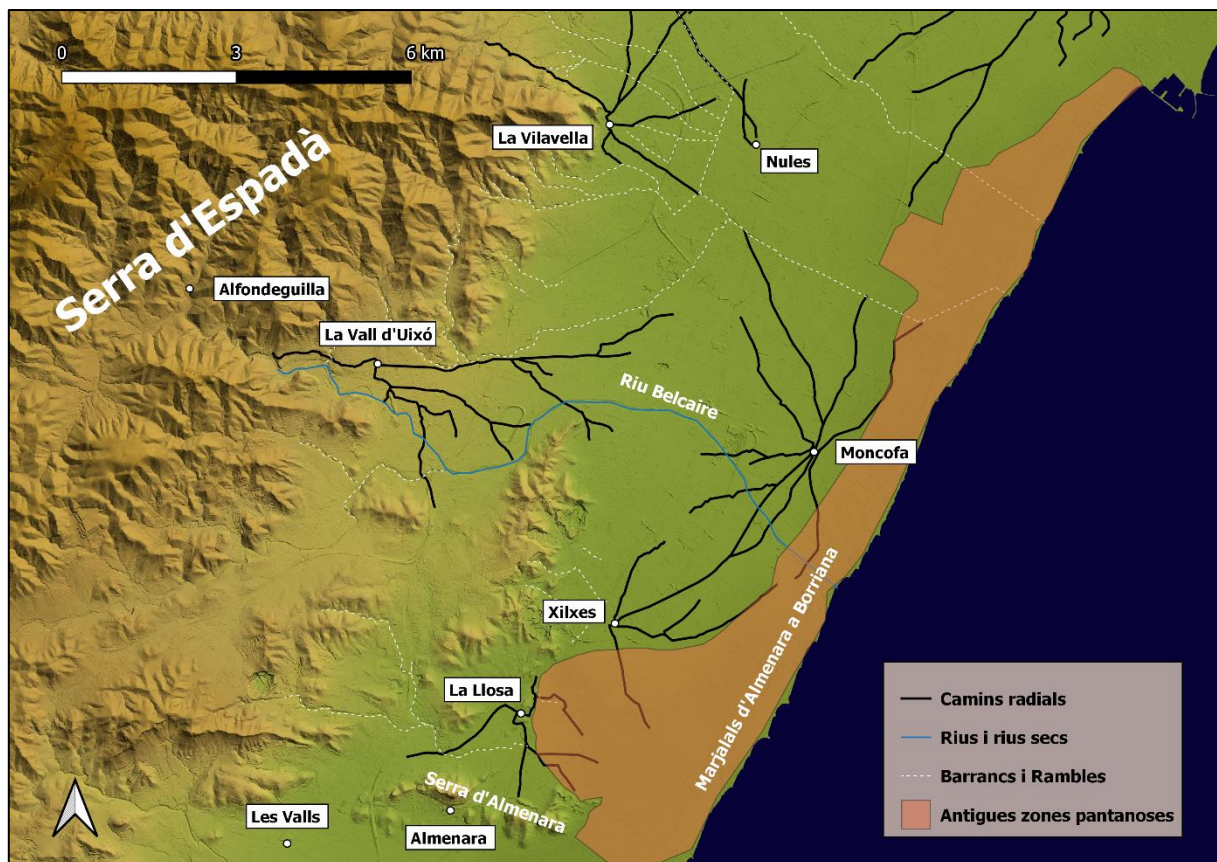

Fig. 14. Xarxa radial al sud de la localitat de Nules

D'altra banda, la Vall d'Uixó presenta una radialitat centrada a l'est de la població (Fig. 14). Diferents camins busquen els nuclis propers de Nules (nord-est), Moncofa (est), Xilxes (sud-est) i La Llosa i Almenara (sud). També s'observa que un d'aquests es dirigeix cap a l'interior de la serra d'Espadà, cap a la localitat d'Alfondeguilla (oest).

Moncofa, igual que Castelló i Borriana, genera una xarxa viària radial que està alineada a l'eix que presenta la línia de costa actual, és a dir, nord-est sud-oest (Fig. 14). Aquesta connecta la localitat amb altres nuclis com Borriana (nord-est), Nules i La Vilavella (nord-oest), la Vall d'Uixó (oest) i Xilxes (sud-oest). Cal esmentar que cap camí es dirigeix cap a la mar, fet que es pot explicar per l'existència de grans zones humides al costat de la costa. Tal com s'ha pogut constatar en el treball de buidatge d'aquest territori, cas semblant al que ocorre a les localitats de Castelló, Borriana, Xilxes, La Llosa i la mateixa Moncofa.

La xarxa radioconcèntrica de Xilxes està centrada principalment al nord del nucli i es troba estretament vinculada amb la xarxa d'aquesta mateixa categoria generada per Moncofa (Fig. 14). Solament un camí es dirigeix cap al sud-est, directament cap a la zona de marjals. També és interessant destacar que cap via presenta una orientació sud-oest que és on es trobaria la població de La Llosa, a pesar de la proximitat d'ambdós nuclis.

A l'extrem sud de la Plana de Castelló hi trobem La Llosa, que presenta una xarxa radial orientada principalment cap a la zona de marjals (sud-est), cap a la localitat d'Almenara (sud) i cap a la Mancomunitat de les Valls (sud-oest) (Fig. 14).

Per últim, cal parlar de les poblacions de Les Alqueries i Nules, que generen una xarxa viària radial tan dèbil que quasi no ha deixat traces en el paisatge actual i per tant, poc es pot parlar d'elles al ser pràcticament inexistent.

5.1.2. *Sistemes viaris ortogonals*

Entenem els sistemes viaris ortogonals com aquells que estan formats per eixos perpendiculars entre ells i que generen una trama regular en forma de quadrícula o rectangular (Ortega, 2017). Tal com comenta l'anterior investigadora, la seua implantació està altament influïda tant per les condicions geogràfiques del territori (com la hidrografia i topografia), com també per factors històrics-culturals que seran comentats en el darrer apartat del treball. Aquest tipus de xarxa viària també ha pogut ser identificada en l'àrea de treball, igual que la de tipus radial.

A l'hora de descriure els sistemes viaris de tipus ortogonal hem de distingir quatre àrees principals en la Plana de Castelló. Benicàssim, Castelló de la Plana i Almassora; Vila-real i nord de Borriana; Les Alqueries, Betxí, Nules, La Vilavella i sud-oest de Borriana; i per últim, l'àrea situada al sud i oest de Nules, fins a la serra d'Almenara.

En primer lloc, trobem l'espai situat entre Benicàssim, Castelló de la Plana i Almassora (Fig. 15). És una zona delimitada pel nord pel Desert de les Palmes; pel nord-est, la serra d'Orpesa; per l'est, la marjal de Castelló; pel sud, el riu Millars; i per l'oest, la serra de la Pedrissa. En la zona de Benicàssim quasi no es troben rastres d'ortogonalitats en el paisatge, o bé perquè no van ser implantades o per haver-se esborrat amb la implantació d'altres trames posteriors. La zona límit entre els termes de Castelló i Benicàssim no existeix cap traça que la podem atribuir a aquesta xarxa viària ortogonal. Es tracta d'una zona deprimida i d'aiguamolls anomenada la Marjaleria.

A l'est del nucli de Castelló i d'Almassora s'observa una dèbil trama ortogonal que sembla desaparèixer contra més propera està de la línia de costa (Fig. 15). Fet que s'explicaria en aquest cas, i en el de la resta de trames properes al mar, amb una cronologia més recent respecte a la resta de la trama viària. Ja que sols poden colonitzar-se zones humides després de ser dessecades. La trama presenta una orientació perpendicular a la costa, sud-est nord-oest.

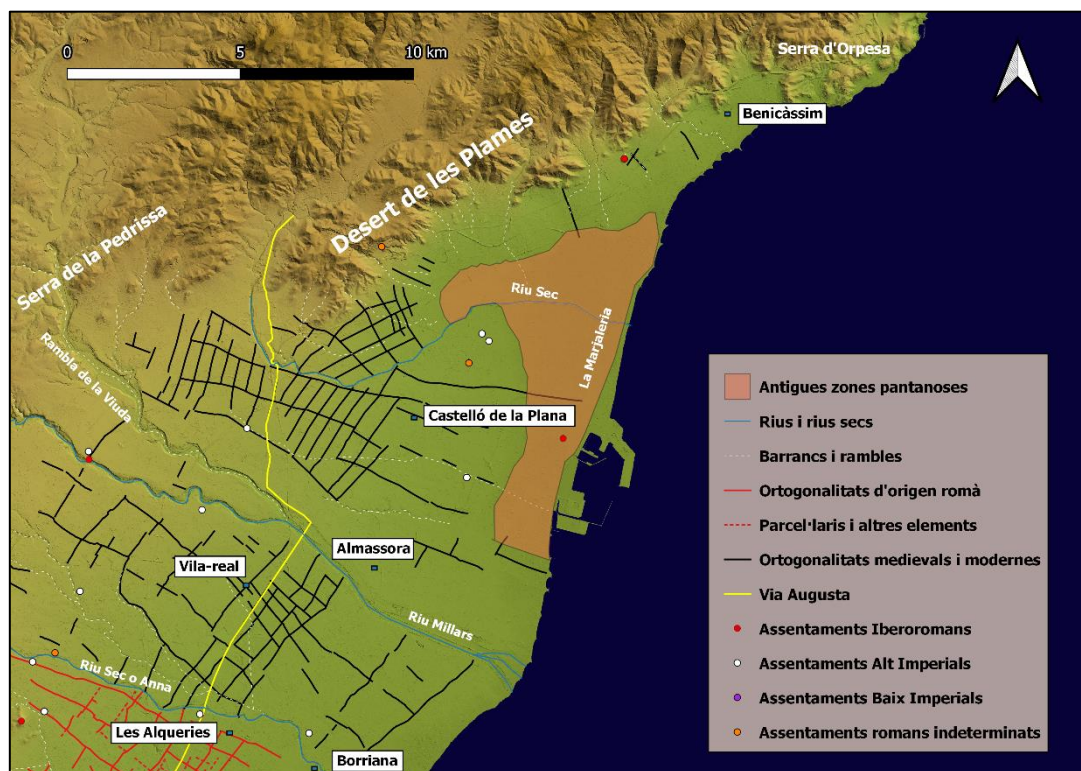

Fig. 15. Trama ortogonal documentada al nord del riu Sec o Anna

A l'oest de Castelló hi trobem dues de les trames ortogonals, ben diferents entre elles, més potents presents en aquesta zona al nord del Millars. La primera d'elles, situada al nord de la ciutat, té una orientació nord-est sud-est, resseguint les últimes elevacions del Desert de les Palmes. I adaptant-se a aquesta serralada (al nord) i al llit del riu Sec (al sud). Immediatament al sud d'aquesta trama, i a l'oest de Castelló, hi trobem la segona, que més gran que l'anterior. Els seus eixos nord-est sud-est són paral·lels a la costa, mentre que els nord-oest sud-oest van perpendiculars a aquesta (Fig. 15).

En segon lloc, trobem les trames situades entre el riu Millars i el riu Sec o Anna, principalment localitzades en el terme municipal de Vila-real i part del de Borriana (Fig. 15). Hi podem distingir tres subzones, però totes elles presenten una orientació molt similar: nord-est sud-est i nord-oest sud-oest. Pràcticament igual a la direcció dels eixos de l'oest de Castelló, encara que morfològicament no s'assemblen.

La primera, situada a l'oest de Vila-real, es caracteritza per unes traces parcialment esborrades i per uns mòduls de més d'1 km. La segona zona, immediatament a l'est i sud d'aquesta ciutat, presenta dues trames ortogonals superposades: una relacionada amb la situada a l'altre costat del riu Anna i una altra que s'articula a partir de l'anterior i amb una modulació de menors dimensions vinculada a la localitat vila-realenca. Aquest apartat no està dedicat a la interpretació de les dades descrites (aquesta tasca serà portada a terme en el darrer capítol del treball), però seguint les relacions estratigràfiques presents en el paisatge, sembla bastant clar que la segona s'articula sobre i a partir de la primera. La tercera, situada ja en el terme municipal de Borriana i al nord-est d'aquest nucli, és molt semblant a la primera descrita en Vila-real (Fig. 15). Igual que el primer cas, es troba parcialment difuminada i també presenta mòduls de grans dimensions en comparació a la d'altres zones.

La tercera zona és la de major potencial i interès per al present treball. Comprén tot el territori entre el riu Anna (nord), Betxí (nord-oest), La Vilavella (sud-oest), Nules (sud) i la part oest i sud del terme municipal de Borriana (Fig. 16). Hi ha una gran quantitat de traces ortogonals que s'aprecien amb gran facilitat visual, per tant, la seua conservació a través dels paisatges històrics, a pesar de presentar certes deformacions lògiques pel pas dels segles, és òptima. Un d'aquests camins (Camí de La Vilavella a Vila-real, i la seua prolongació en direcció a la Vall d'Uixó) presenta una continuïtat de vora 14 km, sent la traça més llarga que s'ha pogut documentar de la xarxa viària ortogonal de l'àrea de Castelló. Els mòduls observats són de menors dimensions respecte als trobats en Vila-real, Castelló i el nord de Borriana. Quant

a la seua orientació, és la mateixa a les trames ortogonals documentades a l'oest de Castelló i a les situades entre el riu Millars i l'Anna: eixos nord-est sud-est (paral·lels a la línia de la costa) i nord-oest sud-oest (perpendiculars a la costa: interior-mar).

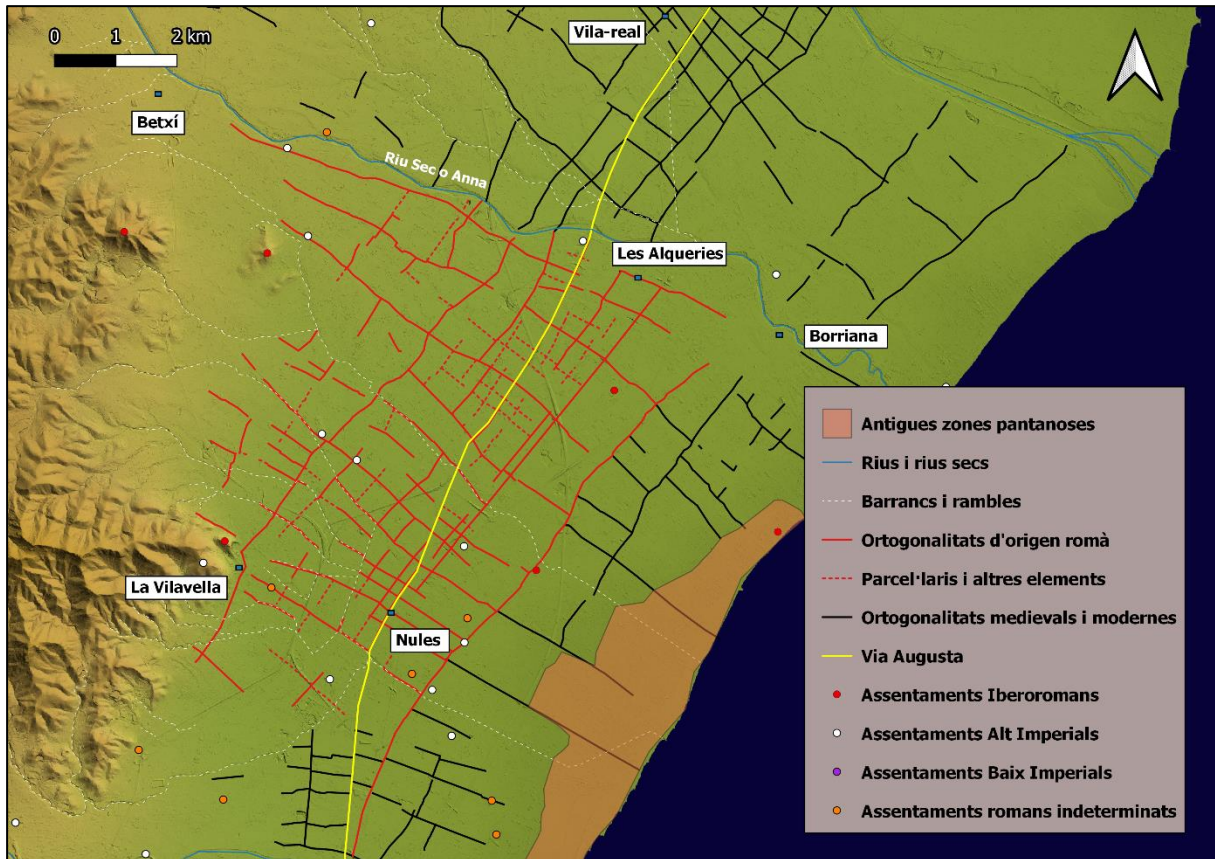

Fig. 16. Trama ortogonal entre el riu Sec o Anna i el riu Belcaire

El darrer espai és l'existent entre La Vilavella i Nules (nord), la Vall d'Uixó (oest) i la serra d'Almenara (sud). Es tracta d'una de les zones més estretes de la Plana per la proximitat de les muntanyes a la mar, però també per l'existència de grans zones humides costeres, tal com s'ha comentat en diferents ocasions al llarg de l'estudi (Fig. 17). Les traces ortogonals es presenten una mica esborrades en comparació als casos anteriors i també hi ha certes orientacions dels camins que són diferents, encara que l'eix interior-costa és molt clar. Aquest fet pot ser causat per la deformació de la xarxa viària ortogonal en etapes posteriors i per les terres guanyades a les marjals de forma progressiva, adaptant-se a aquests elements hidrològics.

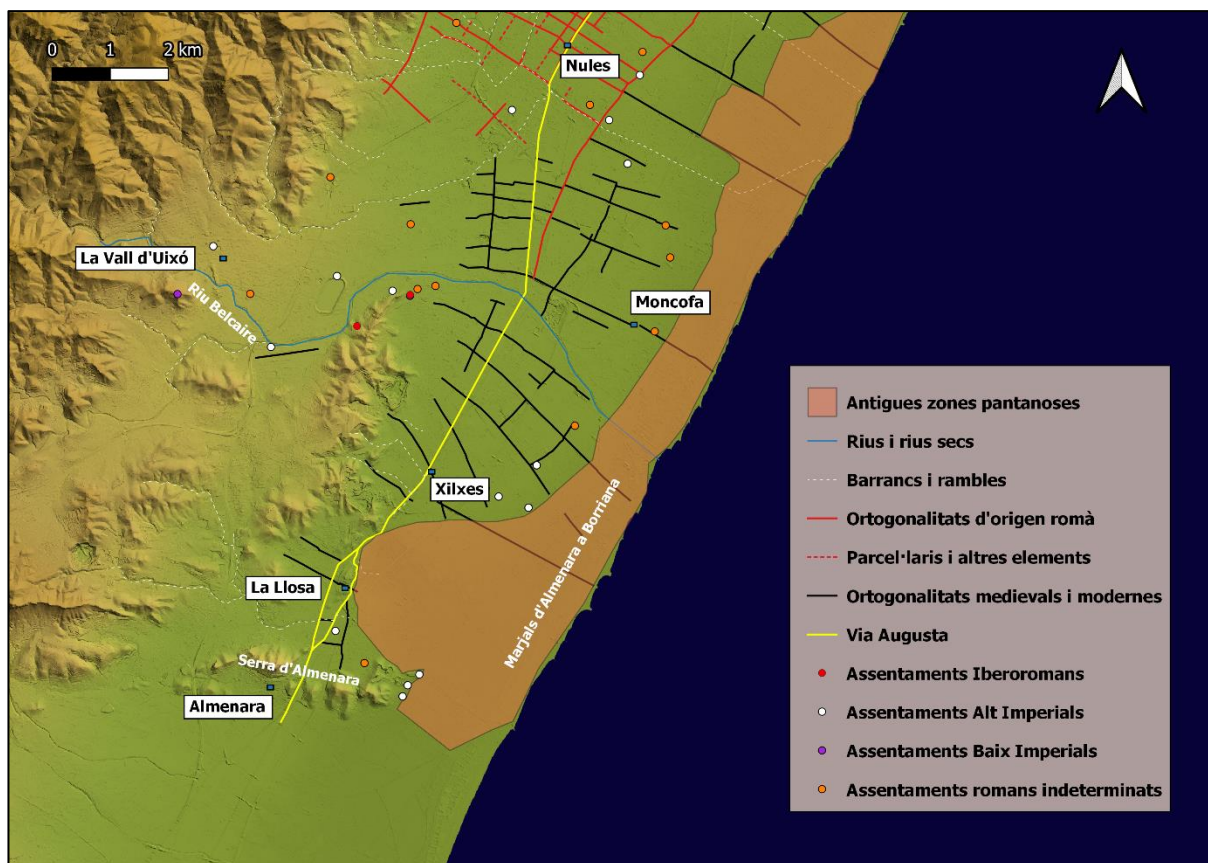

Fig. 17. Trames ortogonals al sud del riu Belcaire

En conclusió, les trames ortogonals estan presents en quasi tota la Plana de Castelló. Sols no s'han pogut documentar, o estan molt esborrades, en les zones properes a la costa i en les zones més interiors de la plana. Aquest fet es pot explicar per la presència de zones d'aiguamolls propers al mar. I per altra banda, la consideració dels habitants del present espai en creure que no era necessari implantar aquest sistema de divisió del territori en les zones de baixa muntanya fins als darrers segles. Els primers casos estan presents en Castelló de la Plana, sud de Borriana, Nules, Moncofa, Xilxes i La Llosa. Mentre que el segon exemple on millor s'observa és a l'interior del terme municipal de Castelló i en el d'Onda.

5.1.3. Vies naturals de trànsit i itineraris regionals

En el territori que s'ha estudiat en aquest treball es documenten una sèrie de camins que aprofiten les condicions físiques del terreny, com poden ser les valls i la hidrologia. La seua morfologia no està sempre condicionada als factors culturals del paisatge i resulta molt complicat establir la seua cronologia a partir de les seqüències estratigràfiques. Normalment

solen ser vies amb un ús durant totes, o quasi totes, les etapes històriques i estan vinculats amb els jaciments del territori (Ortega, 2017).

Tal com ha sigut comentat en l'apartat 5.1.1., algunes de les vies estan determinades per la hidrologia, com els cursos fluvials (rius, rambles i barrancs) i les zones humides. En el cas analitzat, molts camins d'origen radial ressegueixen el límit entre les marjals costaneres i terra ferma. Alguns dels exemples són les vies de la zona sud de Borriana, Nules, Moncofa, Xilxes i La Llosa. Aquest fet també es pot observar a partir del poblament rural antic, il·lustrat en els apartats corresponents.

En l'àmbit comarcal i regional existeixen un conjunt de camins que comuniquen la Plana de Castelló amb altres territoris i àrees geogràfiques properes. Tal com comentava Ortega (2017), i que també es pot observar en el nostre cas, aquestes coincideixen totalment o parcialment amb altres trames, com poden ser les xarxes radials i ortogonals. No sols es tractaria d'un camí, sinó un conjunt d'ells que presenten una ruta o itinerari coincident. En total s'ha pogut identificar 7 zones on existeixen diferents corredors naturals que connecten la Plana de Castelló amb altres regions geogràfiques veïnes.

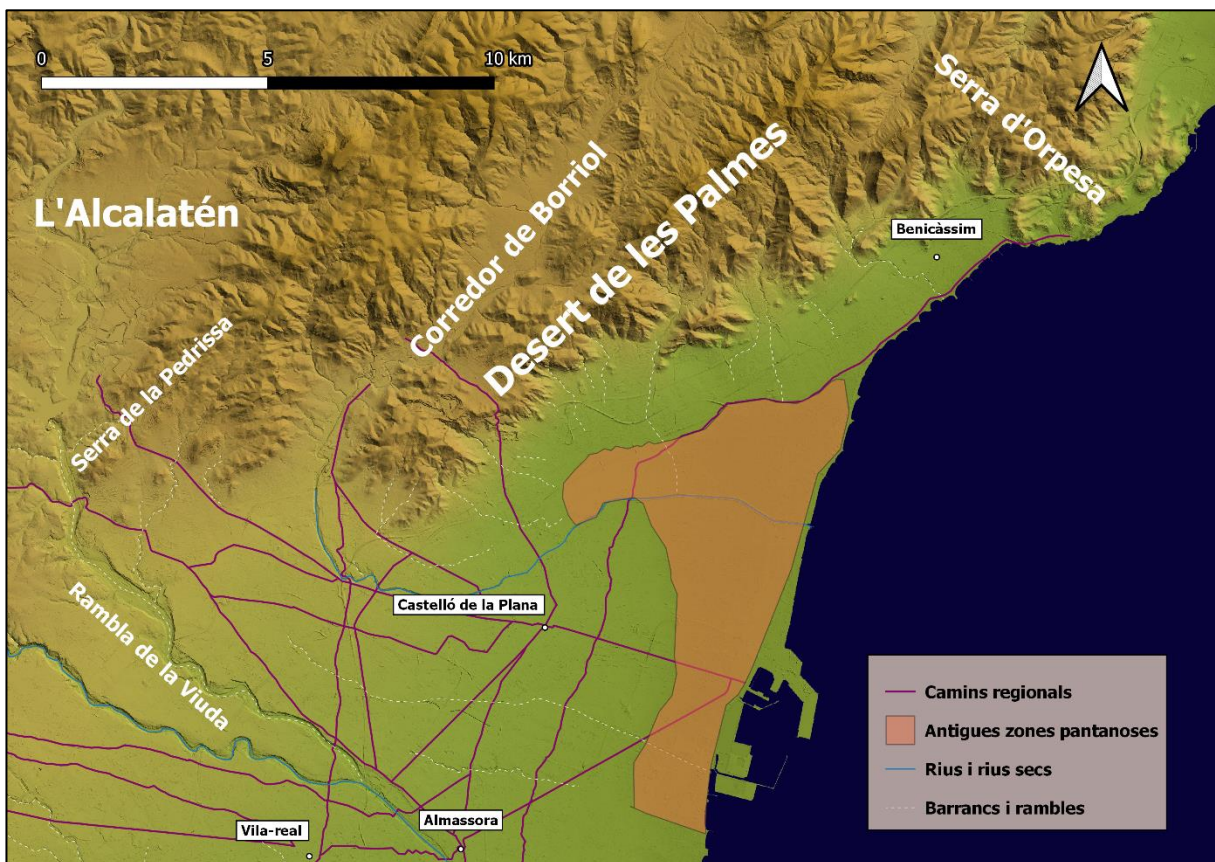

Fig. 18. Itineraris regionals al nord del riu Millars

En primer lloc, en Benicàssim, al nord-est, s'observa la connectivitat entre la Plana de Castelló i la Plana d'Orpesa-Cabanes-Torreblanca. Aquest itinerari es fa vorejant la serra d'Orpesa i resseguint la línia de la costa. Per la localització esmentada transcorre la via històrica del Caminàs. A partir del segle XVIII passa també la carretera entre València i Barcelona, també l'actual N-340 i la línia de ferrocarril entre les dues anteriors ciutats (Fig. 18).

Al nord, hi trobem el Corredor de Borriol que uneix la Plana estudiada amb el Pla de l'Arc (Fig. 18). Per aquest espai geogràfic transcorren dues de les vies més importants tant de l'Edat Antiga i la Baixa Edat Mitjana: la Via Augusta i el Camí Real. Mostrant així que els corredors prelitorals són millors que els litorals (com l'anterior) per unir de nord a sud la costa mediterrània de la península Ibèrica. Aquest fet s'explica per les majors facilitats de pas que presenten aquestes valls en detriment de les complicacions que suposa traspasar la serra d'Orpesa.

També al nord, però més cap a l'interior, es pot observar la connexió entre la Plana i la comarca de l'Alcalatén. El pas entre ambdós es fa a través de la serra de la Pedrissa i a prop del curs de la rambla de la Viuda (Fig. 18).

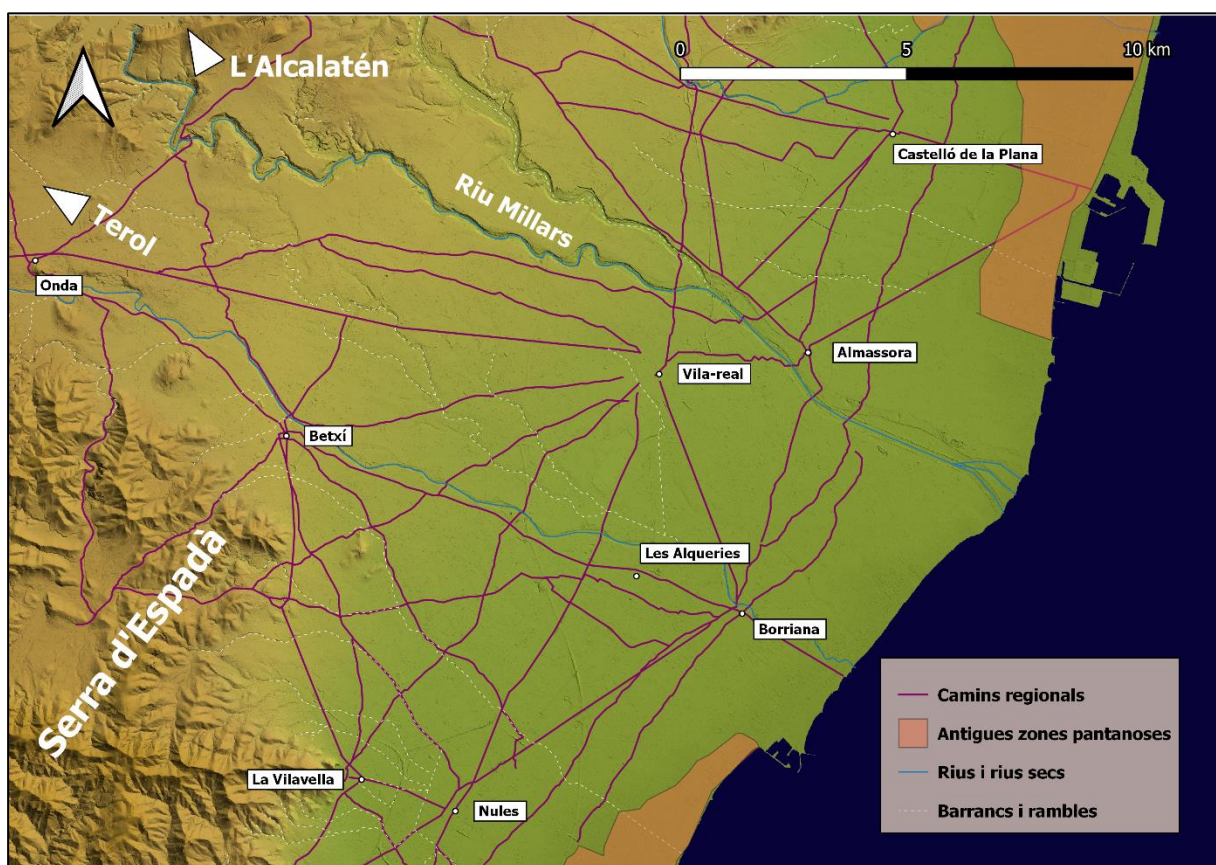

Fig. 19. Itineraris entre el riu Millars i la població de Nules

Pel nord-oest i remuntant el riu Millars, trobem una de les rutes naturals que uneixen la Plana amb la vall interior d'aquest riu i les terres terolenques (Fig. 19). No es tracta de la ruta òptima (que serà comentada més avant), però sí la més curta entre ambdós punts. Ja que el curs del riu va força encaixat durant molts quilòmetres i els camins són complicats de transitar.

Des de les poblacions d'Onda, Betxí, la Vall d'Uixó i des del terme municipal de Nules, a través de les valls més accessibles, es connecta la serra d'Espadà amb la zona que s'ha estudiat (Fig. 19 i 20). Igual que en el cas anterior, es tracta d'una zona prou muntanyenca, per tant, l'accés resulta una mica complicat i sols es pot fer de forma més o menys fàcil pels passos comentats.

A través de la Vall d'Uixó, i resseguint el traçat de l'actual N-225, hi ha una ruta que connecta la Plana de Castelló amb la comarca de l'Alt Palància. Es tracta de l'itinerari més ràpid entre ambdós espais geogràfics, ja que s'evita passar per Sagunt i el Camp de Morvedre (Fig. 20). També es tracta de la ruta òptima entre Castelló i les comarques terolenques, aquesta no és la més ràpida, però sí la més fàcil. El dit fet queda reflectit amb el pas de les rutes històriques que es dirigeixen a la comarca de l'Alt Palància, que connecten el País Valencià i Terol. Actualment transcorre per aquesta ubicació l'A-23.

Per últim, s'ha de comentar els itineraris que uneixen pel sud la Plana de Castelló amb el Camp de Morvedre i la Planura de València (Fig. 20). El pas es pot fer per dos espais principalment: el primer, més interior, el ressegueix l'A-7; mentre que l'altre, més costaner i restringit per la marjal i que travessa la serra d'Almenara, va ser triat el per al traçat de l'AP-7, l'N-340 i la línia de ferrocarril València-Barcelona.

Altres itineraris que han pogut ser documentats són aquells que connecten els diferents pobles i que resulta complicat adscriure'ls una cronologia. Ja que el seu ús és continu des de la fundació de les localitats. També estan aquelles vies litorals que delimiten la terra ferma de les zones pantanoses i que estan presents en tot l'espai estudiat (Fig. 18, 19 i 20).

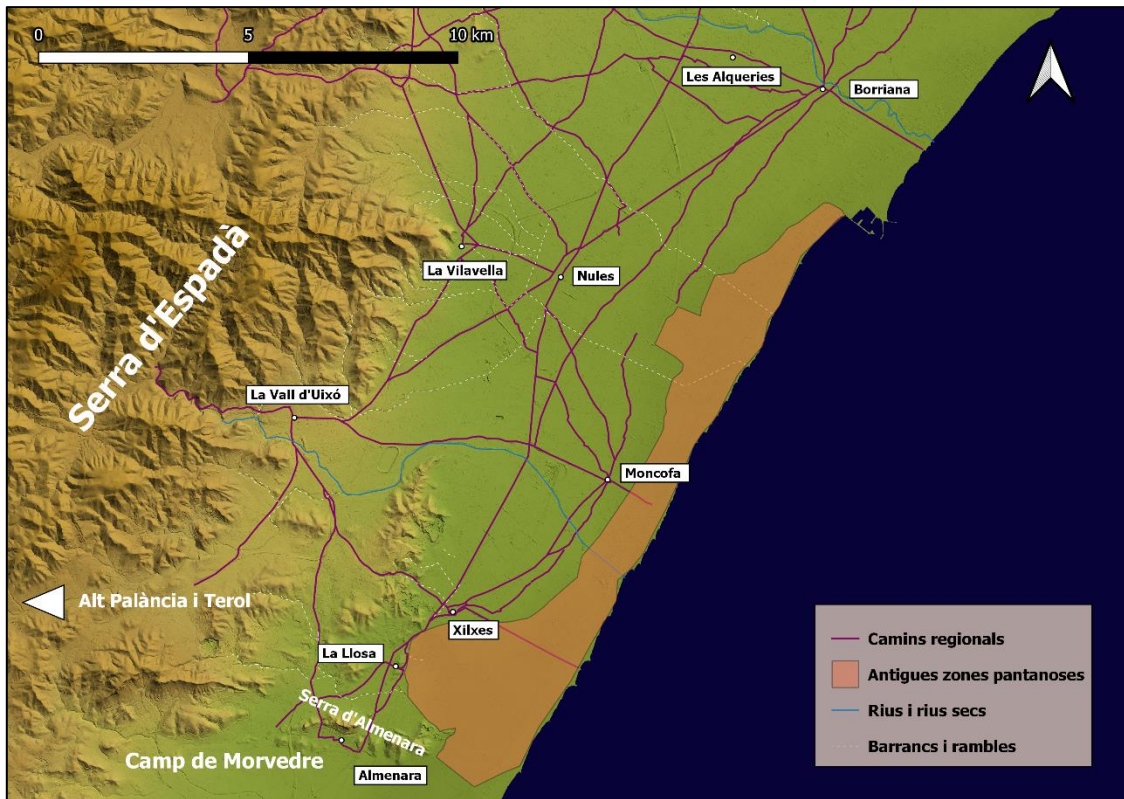

Fig. 20. Itineraris regionals al sud de la Plana de Castelló

6. Discussions i conclusions

L'objectiu d'aquest treball ha sigut estudiar l'evolució del paisatge històric de la Plana de Castelló. És a dir, els possibles cadastres, la xarxa viària, i la relació d'aquests dos elements amb el poblament rural de la ciutat romana de *Saguntum* des d'una perspectiva diacrònica. No obstant això, la idea central d'aquest és estudiar la xarxa viària romana del nord de *l'ager saguntinus*, per poder entendre així la seua evolució al llarg de la història, ha resultat poc apropiat centrar-se només en la cronologia romana de les vies. A pesar de tot, l'enfocament principal del treball ha sigut l'etapa romana, però sense obviar altres períodes històrics. Si sols en centrem en la cronologia romana ens donaria una idea esbiaixada d'aquestes, en quedar així fora de l'estudi els processos de formació de les xarxes viàries que ocorren anteriorment o posteriorment a aquesta etapa romana; i que també són de gran importància per entendre l'estat actual de la xarxa de camins del sud de Castelló.

Per tant, la investigació s'ha centrat en l'estudi de l'antropització de l'espai litoral, l'anàlisi diacrònic de l'impacte humà sobre el paisatge, l'estructuració d'aquest territori i les aplicacions

de la tecnologia SIG en l'Arqueologia del Paisatge. Sent l'arqueomorfologia el mètode més indicat per poder aproximar-se als elements amb cronologia diversa que formen part del paisatge actual. Realitzant-se així una lectura "estratigràfica" de la morfologia històrica del territori i permetent crear així una seqüència evolutiva dels elements presents en aquest espai.

Per poder realitzar aquest estudi arqueomorfològic de la Plana de Castelló s'ha fet ús de la tecnologia SIG. En poder incorporar-se en ella informació procedent de diferents disciplines que són clau per al treball, proporcionant un ús fàcil de les dades incorporades i tenint un alt grau de precisió espacial en els resultats. La base de dades SIG ha sigut creada amb el programa QGIS (versió: *Desktop 3.18.2 with GRASS 7.8.5*), dins d'aquesta s'han inserit les dades necessàries per a poder desenvolupar el treball i per després interpretar les dades obtingudes.

Una de les característiques més importants de la Plana de Castelló, durant aquests segles II i I a.n.e., és la manca de nuclis urbans. És un fet una mica cridaner, ja que la façana mediterrània de la península Ibèrica està molt urbanitzada en presentar característiques propícies per produir-se aquest fet. Les bases necessàries per al desenvolupament d'una ciutat, encara que de forma molt incipient, existien ja en època ibèrica. Però mai va ocórrer. Aquest fet assenyala dos esdeveniments: les necessitats estratègiques de l'administració romana no va figurar el desenvolupament d'una ciutat en aquest territori; i d'altra, que el control de la zona es devia fer des de Sagunt i Tortosa, i a un nivell menor, també des de *Lesera* (Arasa, 2001a).

A la Plana, la intervenció romana es va centrar en el desmantellament de l'estructura jeràrquica del poblament i en la centralització del control territorial en la ciutat de Sagunt. Els dos nuclis més desenvolupats d'aquesta comarca, la Punta i el Solaig, van patir una forta crisi provocada arran de la conquesta romana. Aquest fet resulta decisiu, provocant la desaparició de les bases pel creixement i la consolidació dels nuclis preexistents (Arasa, 1999a).

El segle II a.n.e. en aquesta comarca es caracteritza per una estructura de poblament que descansa sobre xicotets nuclis fortificats situats en alçada i per la continuïtat d'ocupació de la majoria dels assentaments. Ja en la segona meitat d'aquest segle es desenvolupa un nou tipus d'assentament de reduïdes dimensions i per ocupar emplaçaments amb poques o nul·les capacitats defensives. Aquest fet es pot explicar per la desestructuració del model poblacional de l'Ibèric Ple. Des del final del segle II a.n.e. es produeix un progressiu abandonament d'assentaments i que conclou amb la Guerra Sertoriana. Amb aquest abandonament dels *oppida* ibèrics comença el creixement de xicotets assentaments rurals romans, antecessors de les vil·les

imperials, que marcaran la dinàmica poblacional dels següents segles. Sent la fi del model ibèric d'ocupació del territori. (Arasa, 2001a).

S'ha pogut documentar un total de 25 assentaments amb ocupació iberoromana (Fig. 7). Quant a la seua distribució, s'observa que la majoria estan situats a sud del riu Millars, 21 dels 24. Aquesta xifra suposa un lleuger increment de la població respecte a l'etapa anterior, moment en el qual hi ha 20 jaciments ocupats. La gran majoria d'aquests són assentaments de tipus rural, centrats en el conreu i explotació dels recursos agrícoles i ramaders.

Amb l'arribada d'August al poder es produeix un canvi del model d'ocupació del territori basat en patrons itàlics, amb el sistema anomenat de *villae*. L'adopció d'aquests models plenament romans es considera que el llarg procés de la romanització, iniciat a finals del segle III i principis del II a.n.e., queda finalitzat. Aquest fenomen va provocar l'abandonament de quasi tots els assentaments ibèrics, ara bé, d'altres continuen la seua ocupació adaptant-se al model romà (Gusi *et alii*, 1998).

Aquesta etapa entre els segles I-II d.n.e. és el moment en el qual més assentaments ocupats, 35 (Fig. 8). És una xifra superior a l'etapa iberoromana, 25. Fet que explicaria una eclosió del poblament rural i que se situaria entre l'època júlio-clàudia i a mitjan segle II d.n.e. (Gusi *et alii*, 1998). Tanmateix, la majoria dels assentaments romans (independentment de la seua cronologia) són poc coneguts. Les diferents vil·les i assentaments rurals mostren l'existència d'un sistema de poblament jerarquitzat, encara que molts d'ells sols han sigut estudiats arran de prospeccions i dels materials trobats en la superfície. Aquesta jerarquia estava representada per les *villae* (assentaments de majors dimensions), les masies (assentaments de mitja grandària) i petits assentaments (possiblement dependent de les grans vil·les) (Gusi *et alii*, 1998).

Als 35 assentaments Alt Imperials es poden afegir els 18 que han sigut classificats "romà indeterminat" (Fig. 8). Amb la informació disponible per part de l'Inventari de Jaciments Arqueològics de la Direcció General de Patrimoni de la Generalitat Valenciana resulta impossible determinar la seua datació precisa. En el futur resultaria força interessant elaborar i completar una base de dades més precisa, tant en cronologia com tipologia d'assentament.

En total s'han localitzat 23 assentaments amb ocupació Baix Imperial (Fig. 9). Documentant-se una disminució dels espais habitats. Però no es tractaria d'un canvi radical, més aviat una evolució del model anterior, impulsada per la inseguretats de les darreres dècades del segle III. La majoria dels assentaments (20) estan situats al sud del riu Millars, sols hi ha 3

al nord del riu. Quasi tots els establiments rurals són *villae* o altres instal·lacions agrícoles de majors o menors dimensions. Però també hi ha fondejadors, necròpolis i un santuari. Per tant, es pot confirmar que hi ha un canvi en el poblament rural respecte el període anterior.

El segle V en la península Ibèrica és un període de gran inestabilitat política i militar. Aquest fet queda patent amb la gran reducció d'assentaments ocupats respecte a l'època Baix Imperial i més encara si ho comparem amb l'Alt Imperial. Dels 35 ocupats en els segles I-II es passa a 23 durant els segles III-IV i d'aquests passem a sols un total de 4 en època visigòtica (Fig. 10). Quant a la tipologia d'aquests sols s'ha documentat vil·les o explotacions agràries. Tota la resta d'assentaments sembla que són abandonats.

També es produeix un fenomen d'encimbellament, sent el primer canvi del patró d'assentament des del segle I a.n.e. (Gusi *et alii*, 1998). Fet que podria ser explicat per la inseguretat coincident amb les invasions dels pobles bàrbars (Reynolds, 1993). La vitalitat d'alguns jaciments ha portat a Járrega (2010) a plantejar la funció defensiva o de control del territori per part de l'estat visigot. Altres investigadors (Ribera, Rosselló, 2003), van suggerir l'existència del *limes* amb la província bizantina, i fins i tot, la presència militar d'aquest imperi (Gozalbes, 1996). Per tant, es documenta la continuïtat del sistema productiu vinculat a les *villae* durant aquests segles. No obstant això, a partir del segle VI es produeixen certs canvis que van provocar del model d'ocupació del territori romà i el naixement d'altres que es vincularien al poblament rural Alt Medieval (Benedito, 2016).

El traçat de la Via Augusta per les comarques septentrionals del País Valencià sembla bastant clar. En canvi, en la Plana de Castelló no s'ha trobat cap resta arqueològica de la Via Augusta o de la xarxa viària romana que conserve el ferm. Hi ha dos elements relacionats directament amb el traçat d'aquesta: els mil·liaris de Castelló de la Plana i el de Xilxes. La manca de restes arqueològiques de camins romans en la zona de la Plana de Castelló ha generat una gran quantitat de treballs al voltant traçat de la Via Augusta, la localització de les *mansiones* i *mutationes*, i també sobre els mil·liaris que en ella es trobaven.

En l'anterior apartat del treball s'ha fet una descripció de tots els eixos viaris documentats a la Plana de Castelló (Fig. 11). Uns eixos que no sempre resulta fàcil adscriure'ls a una cronologia concreta, ja que el seu ús és diacrònic al llarg de segles. A pesar d'aquest fet, podem datar-los amb cronologia relativa a partir de l'anàlisi arqueomorfològica del paisatge.

Els primers sistemes descrits són les xarxes radials i que els trobem al llarg de tot el territori estudiat (Fig. 12, 13 i 14). La majoria dels nuclis poblacionals de la Plana, tal com s'ha comentat

anteriorment, generen una xarxa radial. Quasi tots pobles són fundats en el període andalusí i a partir de la conquesta i creació del Regne de València al segle XIII, principalment a partir d'aquest darrer centenni. Per tant, les radialitats documentades, que tenen com a punt de partida en aquests nuclis, els podem datar a partir del segle IX fins a quasi l'actualitat.

En segon lloc estan els sistemes ortogonals. Que moltes vegades han estat relacionats amb la cronologia romana dels eixos, encara que no sempre és així. A diferència del que comenta Ortega (2017) s'ha pogut documentar parcel·lars ortogonals d'origen medieval (ss. XIII-XIV). Com el cas de les ortogonalitats localitzades a l'oest de Castelló de la Plana (Fig. 15), que en un primer moment van ser adscrites al període romà (López Gómez, 1975); encara realment es tracta d'una parcel·lació del segle XIV (Ariño *et alii*, 2004), tal com ho constata la documentació medieval. Un segon cas de parcel·lari amb aquesta mateixa cronologia és de Vila-real, trobat tant a l'est com oest del nucli poblacional. Aquest presenta una orientació diferent de les traces situades al sud del riu Anna i que tenen un origen anterior a la conquesta cristiana del territori, tal com serà comentat a continuació. A aquesta orientació discordant se li suma que la parcel·lació esborra les traces anteriors i està estretament vinculada amb la retícula urbana hipodàmica de Vila-real. Permetent així datar-la a partir de finals del segle XIII, moment en el qual és fundada aquesta vila (Fig. 15).

En el cas de la trama ortogonal d'origen medieval de Vila-real es pot afirmar que molt possiblement està assentada sobre les parcel·lacions anteriors i que amb la fundació de la localitat i la seua importància va esborrar el paisatge anterior, desapareixent moltes d'aquestes traces romaners. Aquest fet es constata amb la relació d'alguns assentaments amb ocupació romana situats juntament amb diferents eixos viaris; i també per presentar certa concordança (encara que no del tot) amb les traces viàries amb adscripció premedieval situades al sud del riu Anna. Per tant, aquesta xarxa ortogonal va ser deformada, adaptada a les noves necessitats polítiques, econòmiques i socials del segle XIII. En un futur resultaria força interessant estudiar en profunditat aquest aspecte i que ha quedat al marge del treball.

En el cas de l'amollonament del camp de Castelló de la Plana sembla més complicat poder establir una relació amb un possible parcel·lari anterior. En tot cas, faltaria informació per verificar aquestes darreres afirmacions. Sent necessari ampliar i aprofundir en aquestes afirmacions en un futur. Ja que sols es tracta d'una primera aproximació a la xarxa viària del territori; i a partir de les dades disponibles és impossible interpretar més a fons sense incórrer en afirmacions esbiaixades per la manca d'un estudi més profund en aquest espai.

També es pot parlar de sistemes ortogonals en zones dessecades i drenades de les marjals i aiguamolls properes al mar. Així i tot, tal com es pot observar, es tracta de colonitzacions relativament modernes. Són posteriors a l'Edat Mitjana, molt possiblement creades durant els darrers segles i vinculades amb la necessitat nous espais de cultiu. Un altre fet que explicaria aquesta ampliació és l'inici de la urbanització de les costes i el seu aprofitament vacacional i turístic a partir de la segona meitat del segle XX.

Quant als itineraris regionals i vies naturals de trànsit han sigut documentats en tota l'àrea estudiada (Fig. 18, 19 i 20). Aquestes s'adapten a les condicions físiques del terreny. La seua morfologia no està sempre condicionada als factors culturals del paisatge i resulta molt complicat a partir de les seqüències estratigràfiques establir la seua cronologia, ja que solen tenir un ús diacrònic al llarg de la història. Dins d'aquesta categoria hi podem incloure els diferents camins que connecten les diferents àrees geogràfiques, els camins que delimiten les zones pantanoses de la terra ferma i els camins que uneixen les diferents poblacions.

Gràcies a l'anàlisi i interpretació arqueomorfològica s'ha pogut identificar un sistema viari ortogonal romà entre el riu Anna (al nord) i la localitat de Nules (al sud) (Fig. 21); amb una longitud (nord-est sud-oest) de 8'2 km i una amplària (nord-oest sud-est) de 3'9 km. Aquest sistema es tractaria d'una centuriació vinculada a la ciutat de Sagunt i amb un mòdul de 15 x 15 *actus*, detectant-se l'ús freqüent dels múltiples de 5 *actus*. La cronologia d'aquesta trama la podríem datar al voltant del canvi d'Era, durant el regnat de l'emperador August, encara que precisar una data més exacta resulta pràcticament impossible, tant en el nostre cas com en el de la majoria de ciutats romanes. Mentre que els *kardines* d'aquesta centuriació presenten una desviació de 40 graus est respecte al nord geogràfic. Alguns paral·lels en Hispània del sistema documentat, tant en modulació com en cronologia, els trobem en els territoris de les ciutats d'*Aeso* (Reyes *et alii*, 1998; Ariño, Gurt, Palet, 2004), *Caesaraugusta* (Ariño, 1990; Ariño, Gurt, Palet, 2004) *Barcino* (Palet, 1997; Palet, Fiz, Orengo, 2009), *Emporiae* (Palet, 2005), *Ilici* (Moratalla, 2001) i *Saetabis* (Ortega, 2017). Fora de la península Ibèrica aquest mòdul de 15 x 15 *acus* també és emprat en el Laci i la Campània, datat també durant l'època d'August (Palet, 2005), reforçant aquesta cronologia per al nostre cas.

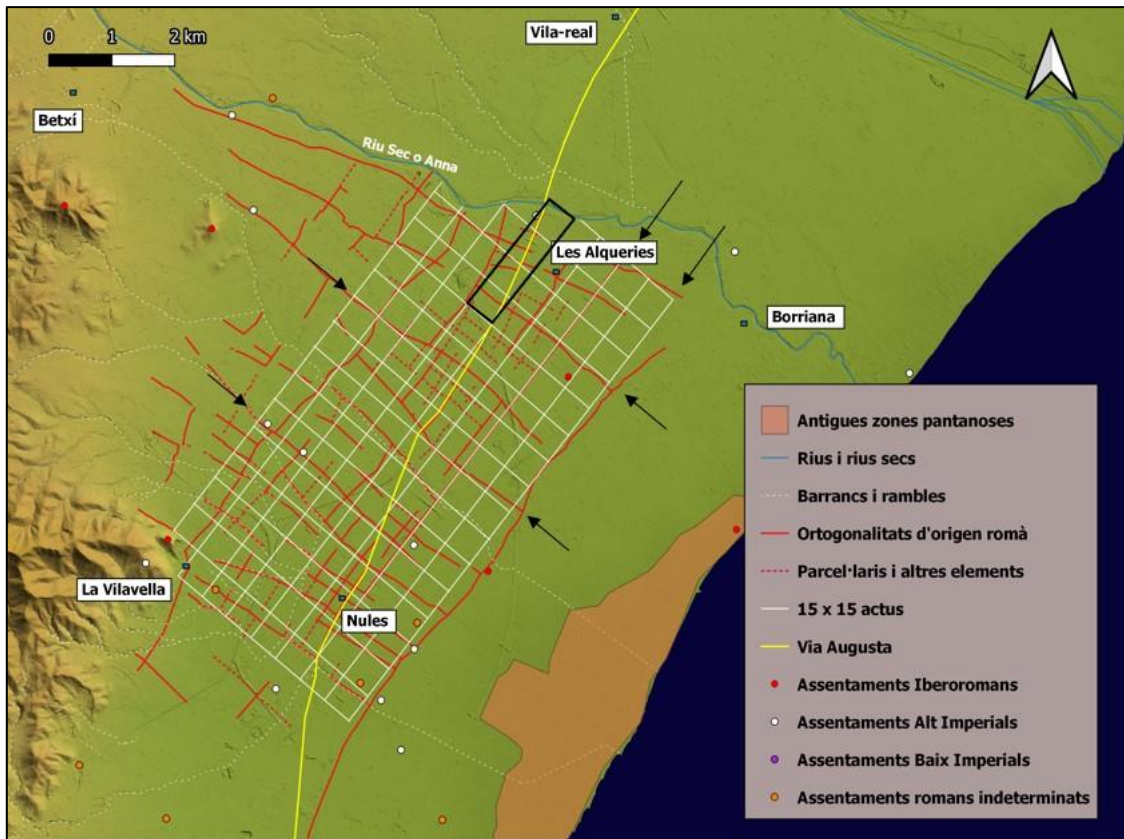

Fig. 21. Centuriació romana en la Plana de Castelló i proposta de retícula de 15 x 15 *actus*

Els eixos centuriats conservats en aquesta plana els trobem situats en la zona litoral, tot i això, allunyats de la línia de costa per l'existència de zones d'aiguamolls. Els eixos forts més llargs són els paral·lels a la línia de la costa, els *Kardines*, amb una orientació sentit nord-est sud-oest. En total es poden documentar fins a sis grans exemplars i amb una longitud entre els 2 i 10,1 km. Es tracta de camins i parcel·laris amb una certa rectitud, però presenten deformacions habituals pel pas dels segles (Fig. 21).

D'altra banda, trobem els eixos perpendiculars a la costa, els *decumani*, amb una orientació sentit nord-oest sud-est. Hi trobem un total de vuit grans eixos, més abundants que els anteriors encara que més curts, amb una longitud entre els 2 i 6'2 km. Igual que en els altres eixos, els camins i parcel·laris presenten una certa rectitud, però també es troben parcialment deformats. Dintre d'aquests decumans hi queden integrats diferents cursos hídrics (en aquest cas barrancs), amb un total de 5 exemplars que hem pogut documentar. Permetent observar que els agrimensors romans van fer una planificació on aquests formaven part de la centuriació i condicionant-la (Fig. 21).

En aquest espai podem documentar també el fenòmen de la *varatio*⁷ (marcat amb el requadre negre). Que permetria a l'agrimensor crear una trama centuriada a partir d'una diagonal preexistent. En el present cas seria el traçat de la Via Augusta el que hauria actuat d'hipotenusa per a dibuixar la centuriació de 15 x 15 *actus* que hi ha en el present espai. Fet que s'observa clarament immediatament al sud del riu Anna i durant 2'1 km, ocupant aquesta hipotenusa quatre retícules de la present centuriació (Fig. 21).

A partir dels anteriors resultats podem parlar que queda demostrada l'existència de dues trames centuriades en l'*ager saguntinus*. La primera d'elles, va ser estudiada per Ortega (2017), i proposem que tinga el nom de *Saguntum I*. Mentre que la segona, estudiada i proposada per primera vegada en el present treball, seria la trama de *Saguntum II*. Molt probablement ambdues centuriacions saguntines siguen contemporànies. I per tant, serien planificades conjuntament, a pesar de no coincidir ni en orientació dels eixos ni en el mòdul emprat, 20 x 15 *actus* en el primer cas, i 15 x 15 *actus* en el nostre cas. Ambdues correspondrien al programa de reforma Augusteu que portaria a la fundació d'una gran quantitat de noves ciutats, la remodelació d'aquestes i la centuriació dels territoris d'algunes ja existents. La diferència dels mòduls pot correspondre a l'adaptació de la centuriació a l'espai geogràfic i també en trobar-se a l'extrem de l'*ager* de la ciutat, documentat aquest fet també en altres espais com *Barcino* (Palet, 1997; Palet, Fiz, Orengo, 2009) i *Emporiae* (Palet, 2005).

La resta de l'*ager saguntinus* situat a la Plana de Castelló no hem pogut documentar traces d'una centuriació romana. Bé perquè les colonitzacions posteriors han esborrat totalment o parcialment els eixos romans, o bé per no haver patit cap centuriació en època romana. Ja que no tots els *agri* van ser centuriats, ni la totalitat dels que si van patir aquest procés ho estaven.

Cal assenyalar també que el procés de centuriació marcaria la fi de la romanització del territori. No sent la primera intervenció romana, més aviat tot el contrari, l'última. Aquest fet s'iniciaria a finals del segle III i principis del II a.n.e. amb el desmantellament de l'estructura jeràrquica del poblament rural ibèric saguntí i continuaria amb la implantació del model fiscal, econòmic, polític, social, lingüístic i ideològic durant aquests segles; i clouria amb la total romanització de l'espai al voltant del canvi d'Era amb la divisió, repartició i centuriació del territori saguntí.

⁷ Alguns dels autors que han teoritzat al voltant del fenòmen de la *varatio* són: Roth-Congès (1996) i Campbell (2000).

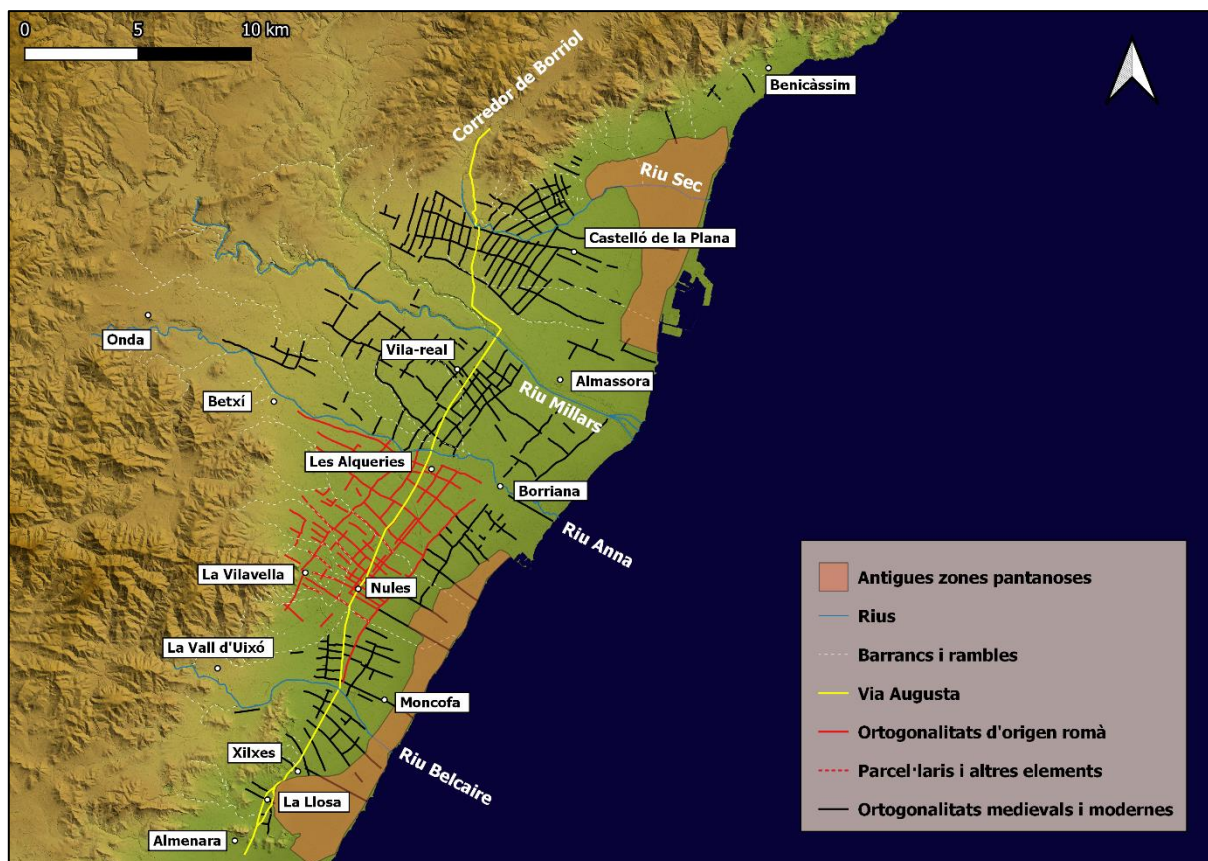

Fig. 22. Mapa de totes les ortogonalitats documentades a la Plana de Castelló i el possible traçat de la Via Augusta

Per concloure ja el treball es farà una nova proposta del possible traçat de la Via Augusta per la zona de la Plana de Castelló (Fig. 22). Tal com s'ha comentat anteriorment, el seu pas per les comarques septentrionals del País Valencià sembla força clar fins a arribar a la zona d'estudi.

La via s'endinsa a la Plana després d'eixir del Corredor de Borriol (Fig. 15). Una vegada aquesta creua el límit municipal entre Borriol i Castelló de la Plana, el camí es dirigeix cap al sud fins a encontre-se amb el riu Sec. En aquest tram d'1,6 km es va trobar el primer miliari comentat en l'apartat 4.4. Després de travessar el riu Sec a través d'un gual, sembla que hi ha unanimitat d'opinions al voltant del seu traçat fins que arriba a l'alçada de la carretera de Ribesalbes, a partir d'on hi ha dues hipòtesis.

La primera d'elles, que és la interpretació tradicional, assumeix que la via romana és la mateixa que el Camí Real amb cronologia medieval i posterior. I que es dirigeix en direcció sud cap a Vila-real, travessant la rambla de la Viuda i el riu Millars per dos ponts que serien també

(Morote, 1979; 2002; Esteve, 2003). Mentre que la segona, defensada per Arasa (2003; 2006; 2008-2009; 2018) i Arasa i Rosselló (1995), afirmen que l'anterior traçat està condicionat per la fundació al segle XIII de Vila-real, sent l'anterior camí una desviació medieval de la via romana. Proposant que la via transcorria a través del camí de la Quadra de Na Torra i el dels Hostalassos (un camí més rectilini que l'anterior) fins a arribar al riu Millars, just aigües avall de la confluència entre aquest i la rambla de la Viuda. Plantejant la hipòtesi que els enginyers romans van preferir que la via sols travessara un curs fluvial (i no dos com ocorre uns quilòmetres més amunt) a través d'un gual documentat entre el pont de l'antiga N-340 i el del ferrocarril (Sorribes, 1992), i que és esborrat per la construcció del primer pont a finals del segle XVIII.

L'estudi arqueomorfològic del paisatge ens permet descartar (parcialment) ambdues hipòtesis. La primera d'elles estem d'acord que el seu traçat sembla condicionat per Vila-real, ja que el seu pas coincideix amb la trama urbana de clara adscripció Baix Medieval. Tot i això, la segona podem descartar que siga d'origen premedieval, més aviat el contrari, és una traça moderna. Aquesta zona és on se situa la centuriació medieval de Castelló de la Plana; i el camí de la Quadra de Na Torra i el camí dels Hostalassos (de 3'3 km de longitud), indicat com possible itinerari romà, està tallant i esborrant parcialment l'anterior trama medieval, quedant patent que és una traça paisatgística més moderna.

Així, proposem la següent restitució de l'itinerari de la via entre el riu Sec i el riu Millars. Tal com s'ha comentat, entre el riu Sec i l'actual carretera de Ribesalbes el traçat sembla clar. A partir d'aquest punt ens decantem per la hipòtesi tradicional: la via transcorreria pel Camí Real durant 2'5 km direcció sud fins al curs de la rambla de la Viuda. Ara bé, no criem que continuara direcció Vila-real travessant la rambla de la Viuda i el riu Millars per aquesta zona. Si no que la via transcorria paral·lelament al primer curs durant 1'5 km direcció est fins al gual anteriorment comentat, que seria per on travessaria el riu Millars; seguint el traçat del camí del Pla de Museros (Fig. 15). Estem d'acord amb la proposta d'Arasa i Rosselló que la via buscava creuar sols un curs fluvial i no dos, com si ocorreria amb el camí medieval situat més a l'oest. Tot i això, la via no transcorre pel camí proposat per aquests investigadors, en ser aquest posterior a les traces paisatgístiques d'adscripció medieval del seu voltant.

Una vegada superat el Millars, aquesta segueix el traçat actual de la línia de ferrocarril que connecta València amb Barcelona durant 1'5 km fins a arribar a l'estació de Vila-real, on es pot resseguir la traça per l'antic camí del Primer Sedeny i l'actual Avinguda França i Europa

(Fig. 15). Però la via, durant els primers metres al sud del riu, sembla que estiga parcialment esborrada. El camí continua durant 2 km, arribant a l'N-340 just en el punt amb el qual el Camí Real s'ajunta amb la carretera actual. A partir d'aquest tram, la Via Augusta comparteix el traçat amb aquesta carretera nacional fins a Almenara (Fig. 22).

Una vegada superada la localitat de Vila-real, la via transcorre per l'N-340, ara bé, la traça a partir de l'anterior punt és una mica dubtosa fins al riu Anna. El camí del Cabeçol transcorre a l'oest a la carretera i des d'una òptica arqueomorfològica és concordant amb la trama romana situada un parell de quilòmetres al sud. Aquest té una llargària de 4 km, fins que desapareix amb la intersecció amb el camí del Palmeral en el terme de Les Alqueries. Es tracta d'un camí interessant i que podria ser interpretat com un possible traçat de la via en detriment de l'N-340, que en l'anterior tram és una mica dubtós. Per tant, mostrem el nostre dubte al respecte però sense poder aportar un traçat alternatiu al de la carretera nacional.

Al sud del riu Anna, la via i el parcel·lari romà, es conserven de forma òptima, en el primer cas durant 4 km. Tal com s'ha comentat, es detecta en aquest tram immediatament al sud del riu un exemple de *varatio* molt ben conservat. Superat l'encreuament de la carretera amb el camí del Corrent, la via canvia lleugerament la seua orientació, de sud-oest a sud. En aquest tram ocorre el mateix que entre Vila-real i el riu Anna: la traça sembla parcialment esborrada i citem les nostres reserves al respecte, però sense poder identificar i proposar un itinerari alternatiu. Una vegada superat aquest espai de 2'2 km, la via transcorre pel nucli històric de Nules, i des d'ací s'enfila fins al riu Belcaire, distant aquests punts 4'4 km (Fig. 16 i 21). També cal ser cautes en aquest darrer tram del traçat, ja que sembla una mica esborrat.

Una vegada travessat el curs del Belcaire canvia de nou la seua orientació cap al sud-oest, molt semblant a la del tram del riu Anna fins al camí del Corrent, mantenint-se així quasi durant 7'7 km fins a arribar a Almenara (Fig. 17). Tal com s'ha esmentat, el traçat de la via romana el comparteix amb l'N-340, no obstant això, proposem un tram on dues traces presenten característiques que permeten adscriure'l al possible itinerari de la via. El primer és un camí que naix de la mateixa carretera nacional a 0'5 km al nord de la localitat de La Llosa. Aquest és el camí de l'Abeuradora, que sorteja per l'est el turó on se situa aquest poble i que sembla que delimita la terra ferma i les zones de marjals; el traçat continua fins a ajuntar-se de nou amb l'N-340 a escassos 0'5 km al nord de la localitat d'Almenara. Mentre que l'altre és el traçat de la carretera nacional, que superaria l'anterior turó per l'oest. Passat aquest espai, la via romana

entraria al terme municipal d'Almenara i transcorreria pel camí Vell de Sagunt a Almenara, tal com afirma Ortega (2017).

Podem concloure el treball assenyalant que l'estudi del possible traçat de la via romana i de la probable centuriació no ha resultat gaire fàcil. En molts trams s'ha pogut estudiar i restituir el seu itinerari de forma més o menys exacta, encara que d'altres hi ha dubtes sobre el seu traçat. Per tant, plantegem també que en diferents punts, anteriorment esmentats, la via i els camins podrien haver-se esborrat i estiguen desapareguda, resultant força complicat restituir-la completament al llarg de la Plana de Castelló. Un estudi futur en més profunditat ens ajudaria a resoldre parcialment aquests dubtes. Tanmateix, cal ser conscients de l'esborrament de les traces romanes durant èpoques posteriors i de les limitacions que presenta aquesta metodologia. També s'ha de reflexionar al voltant de la impossibilitat de recuperar el paisatge antic totalment, sols podent fer-se un petit esbós de les exigües traces conservades en el paisatge actual.

7. Bibliografia

- ADAM, J. P. (2002): *La Construcción romana. Materiales y técnicas*.
- ALFÖLDY, G. (1977): *Res publica Leserensis (Forcall, Castelló)*. STV del SIP, 55. València.
- ALFONSO, J.; MIGUÉLEZ, A. (2013): “La villa romana del Camino de Vinamargo (Castellón)”. En: Alapont, L. L.; Martí, J., *Actes de les III Jornades d’Arqueologia de València i Castelló*. pp. 87-98. València.
- ARANEGUI, C. (1981): “La producción de ánforas romanas en el País Valenciano: estado de la cuestión”. *APL*, XVI. pp. 529-538. València.
- ARANEGUI, C. (1992): “Un templo republicano en el centro cívico saguntino”. *Cuadernos de Arquitectura Romana*, 1. pp. 67-82.
- ARANEGUI, C. (2004a): *Saguntum. Oppidum, emporio y municipio romano*. Bellatera arqueología. Barcelona.
- ARANEGUI, C. (2004b): “Sagunto y Roma”. p. 30. Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes. Alacant.
- ARANEGUI, C. (2004c): “El Grau Vell, port d’Arse-Saguntum”. En: Ripollés, P.P. *Opulentissima Saguntum*. pp. 85-97. Sagunt.
- ARANEGUI, C.; HERNÁNDEZ, E.; LÓPEZ PIÑOL, M.; MANTILLA, A.; OLACINA, M. (1986): “El edificio NE del Foro de Sagunto”. *AEspA*, 59. Madrid.
- ARANEGUI, C.; JUAN DE, C.; FERNÁNDEZ, A. (2004): “Sagunto como Puerto principal. Una aproximación náutica”. *Mediterranéee occidentale Antique: les échanges*, ASCER. Roma.
- ARASA, F. (1979): “Arqueologia del terme municipal de Castelló de la Plana”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 6. pp. 121-180. Castelló.
- ARASA, F. (1987): “L’època romana”. *Burriana en su historia*. pp. 43-58. Burriana.
- ARASA, F. (1992a): *Una oficina lapidària en la comarca de l’Alt Palància (Castelló)*. STV del SIP, 89. Estudios de Arqueología Ibérica y Romana. Homenaje a Enrique Pla Ballester. pp. 567-582. València.

- ARASA, F. (1992b): “Els mil·liaris del País Valencià”. *Fonaments*, 8. pp. 232-269.
- ARASA, F. (1996): “Les vies romanes en l'obra d' Antoni Chabret”. *Braçal*, 14. pp. 37-54. Sagunt.
- ARASA, F. (1998): “La vil·la romana de la Muntanyeta dels Estanys d'Almenara (la Plana Baixa)”. *Actes del II Congrés d'Estudis sobre el Camp de Morvedre*. pp. 129-145. Sagunt.
- ARASA, F. (1999a): “La estela de Roma. La impronta de una civilizació”, *La provincia de Castellón*. pp. 211 – 217.
- ARASA, F. (1999b): “Las vías romanas por tierras valencianas: actualidad y futuro de una red de comunicaciones”. *II Encuentro Europeo Vías Romanas en el Mediterráneo*. pp. 13-24. València.
- ARASA, F. (1999c): “El período romano. La documentación arqueológica”. *La ciudad de Castellón de la Plana*. pp. 139-145. Castelló de la Plana.
- ARASA, F. (2000): “Borriana en l'època romana”. *Commemoració del XXX Aniversari del Museu Arqueològic Comarcal de la Plana Baixa*. Col·lecció Papers, 3a època, núm. 20. pp. 113-118. Borriana.
- ARASA, F. (2001a): *La romanització a les comarques septentrionals del litoral valencià. Poblament ibèric i importacions itàliques en els segles II-I a.E.* p. 290. València.
- ARASA, F. (2001b): “L'herència romana al País Valencià”, *Afers*, 40. pp. 309-327. València.
- ARASA, F. (2003): “El territorio, vías y centuriaciones”. En: Bonet, H.; Albiach, R.; Gozalbes, M. (eds.), *Romans i visigots en terres valencianes*. pp. 151-166. València.
- ARASA, F. (2004): “Alquerías y su territorio en época romana”. En: Ventura, A. (ed.) *Alquerías. Temps d'un poble*. pp. 75-146. Castelló.
- ARASA, F. (2006): “El trazado de la Vía Augusta en tierras valencianas”. En: García, E., Guérin, P., de Madaria, J. L., Sánchez, P. (Ed.), *Catastros, Habitats y Vía romana*. Conselleria de Cultura, educació i esport de la Generalitat Valenciana. pp. 93-166. València.
- ARASA, F. (2008): “La pequeña escultura en bronce de época imperial en el País Valenciano”. En: Noguera, J. M.; Conde, E. (eds.), *Escultura romana en Hispania V. Actas de la*

- Reunión Internacional celebrada en Murcia del 9 al 11 de noviembre de 2005*. pp. 425-456. Múrcia.
- ARASA, F. (2008-2009): “La Vía Augusta en el País Valenciano”. *Anas*, 21-22.
- ARASA, F. (2011-2012): “Instalaciones de producción de vino y aceite en el litoral castellonense”. *De vino et oleo Hispaniae, AnMurcia*, 27-28. pp. 253-260. València.
- ARASA, F. (2018): *La Via Augusta pel País Valencià*. Universitat d’Alacant. p. 102. Alacant.
- ARASA, F.; ABAD, L. (1989): *L’arc romà de Cabanes*. Castelló.
- ARASA, F.; ALFONSO, J.; MIGUÉLEZ, A. (2013): “Un fragment d’inscripció de la vil·la romana del Camí de Vinamargo (Castelló de la Plana)”. *Saguntum (PLAV)*, 45. PP. 267-269. València.
- ARASA, F.; CAVALLER, J. A. (1981): “Toponímia de la Via Augusta entre Saguntum i Dertosa”. *VI Col·loqui General de Toponímia i Antroponímia*. Societat d’Onomàstica. pp. 22-28. Barcelona.
- ARASA, F.; FLORS, E. (2006): “Un sondeig a la Via Augusta entre els termes municipals de La Pobla Tornesa i Vilafamés (la Plana Alta, Castelló)”. *Archivo de Prehistoria Levantina*, vol. XXVI. pp. 381-404. València
- ARASA, F.; MESADO, N. (1997): “La ceràmica d’importació del jaciment ibèric de la Torre d’Onda (Borriana, la Plana Baixa)”. *APL XXII*. pp. 375-408. València.
- ARASA, F.; ROSSELLÓ, V. (1995): *Les vies romanes del territori valencià*. València.
- ARASA, F.; VICENT, J. A. (1981): “La toponímia de la *Via Augusta* entre Saguntum i Dertosa”. *Butlletí Interior de la Societat d’Onomàstica*, V. pp. 22-28. Barcelona.
- ARASA, F.; VICENT, J. A. (1990-1991): “Trobada d’una inscripció al santuari de la Muntanya de Santa Bàrbara. Notes sobre l’arqueologia urbana de la Vilavella”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 15. pp. 463-466. Castelló.
- ARIÑO, E. (1985): “Centuriaciones en Libia (Herramélluri, Rioja)”. *C.A.N.* Saragossa.
- ARIÑO, E. (1990): *Catastros romanos en el Convento Jurídico Caesaraugustano. La región aragonesa*. Saragossa.

- ARIÑO, E.; GURT, J. M.; MARTÍN-BUENO, M. A. (1994): “Les cadastres romains d’Hispanie. État actuel de la recherche”. *Structures Rurales et Sociétés Antiques*. pp. 309-328. París.
- ARIÑO, E.; GURT, J. M.; PALET, J.M. (2001): “La inscripción catastral de *Ilici*. Ensayo de Interpretación”. *Pyrenae: revista de prehistòria i antiguitat de la Mediterrània Occidental*, 31-32. pp. 223-226.
- ARIÑO, E.; GURT, J. M.; PALET, J.M. (2004): *El pasado presente: Arqueología de los paisajes en la Hispania romana*. Edicions Universidad de Salamanca i Universitat de Barcelona. Salamanca i Barcelona.
- ARIÑO, E. (1986): *Centuriaciones romanas en el valle medio del Ebro*. Provincia de la Rioja, Instituto de Estudios Riojanos.
- AUSTIN, D. (1985): “Doubts About Morphogenesis”. *Journal of Historical Geography*, 11.
- BARRACHINA, A. (2012): *Indesinenter: permanencia y cambio. El Pic dels Corbs como modelo de interpretación de la Edad del Bronce en el norte del País Valenciano*. Castelló de la Plana.
- BAZZANA, A. (1978): “Vestiges de centuriations romaines et d’un itineraire preromaine dans la plaine de Castellón”. *APL*. pp.272-292. València.
- BAZZANA, A.; HUMBERT, A. (1983): “Un outil de recherche. Le paysage transdisciplinaire”. *Prospections aeriennes. Les paysages et leur histoire. Cinq campagnes de la Casa de Velázquez en Espagne (1978-1982)*. París.
- BELTRÁN, F. (1980): *Epigrafía latina de Saguntum y su territorium (Cronología. Territorium. Notas prosopográficas. Cuestiones municipales)*. STV del SIP, 67. València.
- BENEDITO, J. (2015): *El comercio romano de ornamentos artesanales en el norte de la Comunidad Valenciana*. Publicacions de la Universitat Jaume I. Castelló.
- BENEDITO, J. (2016): “La *Saguntum* romana y monumental”. En: Ferrer, J. J.; Oliver, A.; Benedito, J., *Saguntum y la Plana. Una Ciudad romana y su territorio*. pp. 139-307. Castelló.

- BENEDITO, J.; MELCHOR, J. M. (2000): “Campaña de excavacions arqueològiques en los yacimientos de El Palau (Burriana, Castellón). *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 21. pp. 303-322. Castelló.
- BENEDITO, J.; MELCHOR, J. M. (2016): “Continuidad y ruptura en el Palau. Elementos para el estudio de las etapas culturales del yacimiento”. En: Melchor, J. M.; Benedito, J. (eds.), *El Palau (Burriana). Procesos de cambio cultural desde la Prehistoria hasta el siglo XX*. Borriana.
- BENÍTEZ DE LUGO, L.; SÁNCHEZ, J.; FERNÁNDEZ, J. L.; RODRÍGUEZ, J.; ÁLVAREZ, H. J.; MATA, E.; MORALEDA, J. (2012): “Excavaciones en la Vía de los Vasos de Vicarello A Gades Romam, a su paso por Castilla-La Mancha”, *Archivo Español de Arqueología*, 85. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Madrid (en prensa).
- BERGER, J. F.; JUNG, C. (1996): “Fonction, évolution et ‘taphonomie’ des parcellaires en moyenne vallée du Rhône: Un exemple d’approche intégrée en archéomorphologie et en géoarchéologie”. En: Chouquer, G., *Les forms du paysage. Archéologie des parcellaires*. Vol. 2. Éditions Errance. París.
- BERNARDI, M. (1992): *Archeologia del paesaggio*. 2 vols., IV Ciclo di Lezioni sulla Ricerca applicata in Archeologia, Certosa di Pontignano (Siena) (14-26 gennaio 1991). Florencia.
- BINFORD, L. R. (1964): *A consideration of archaeological research design*. American Antiquity, 29.
- BOISSINOT, P.; BROCHIER, J. E. (1997): “Pour une archéologie du champ”. En: Chouquer, G., *Les forms du paysage. L’analyse des systems spatiaux*. Vol. 3., pp.35-56. Éditions Errance. París.
- BONET, H. (1995): *El Tossal de Sant Miquel de Lliria. La Antigua Edeta y su territorio*. València.
- BOSCH GIMPERA, P. (1932): *Etnología de la Península Ibérica*. Barcelona.
- BRADFORD, J. (1957): *Ancient Landscapes. Studies in field archaeology*. G. Bell and Sons Ltd. Londres.
- BURÉS, L.; GURT, J.M.; MARQUÈS, A.; TUSET, F. (1990): “Cadastres d’època romana de les ciutats de Tarraco, Ilerda i Iesso”. *Tribuna d’Arqueologia 1988-1989*. Generalitat de Catalunya. Barcelona.

- BURNOUF, J.; BRAVARD, J.P.; CHOUQUER, G. (eds.) (1997): *La dynamique des paysages protohistoriques, antiques, médiévaux et modernes: XVIIe Rencontres internationales d'archéologie et d'histoire d'Antibes*. Actes des rencontres, 19-20-21 octobre 1996. Sophia Antipolis: Association pour la promotion et la diffusion des connaissances archéologiques.
- BUTZER, K. W. (1989): *Arqueología, una ecología del hombre: Método y Teoría para un enfoque contextual*. Barcelona.
- CALZOLARI, M. (1996): "Introduzione allo studio della rete stradale dell'Italia romana: l'Itinerarium Antonini". *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei*. Série IX, VII. pp. 369-520. Roma.
- CAMPELL, B. (2000): *The writings of the Roman land surveyors, Society for the Promotion of Roman Studies*. London.
- CARMONA, P. (2003): "La llanura litoral valenciana en época Antigua". En: Bonet, H; Albiach, R; Gozalbes, M., *Romans i visigots a les terres valencianes*. pp. 57-62. València.
- CARRERAS, R. (s. a.): *Geografía General del Reino de Valencia*. Barcelona.
- CHABRET, A. (1907): *Vías romanas de la provincia de Castellón de la Plana*. Castelló de la Plana.
- CHEVALIER, R. (1997): *Les voies romaines*. p. 343. París.
- CHOUQUER, G. (1989): "La Klee des champs. Structures mentales et histoire des paysages". *Mélanges Pierre Lévêque, Anthropologie et société. Tome 2. Annales littéraires de l'Université de Besançon*, 377. pp. 95-136. Besançon.
- CHOUQUER, G. (1996-1997): *Les formes du paysage*. Vol. 3. París.
- CHOUQUER, G. (1997): "La place de l'analyse des systèmes spatiaux dans l'étude des paysages du passé". *Les formes du paysage*. Vol. 3. Éditions Errance. París.
- CHOUQUER, G. (2000): *L'étude des paysages: essais sur leurs formes et leur histoire*. Errance, París.
- CHOUQUER, G. (2003): "L'espace des sociétés antiques, entre projet et expérience". *Etudes rurales*. 167-268, pp. 69-91.

- CHOUQUER, G. (2007): *Quels scénarios pour l'histoire du paysage? Orientations de recherche pour l'archéogéographie: Essai*. Centro de Estudos Arqueológicos das Universidades de Coimbra e Porto. Coimbra i Porto.
- CHOUQUER, G. (2008): *Traité d'archéogéographie. La crise des récits géohistoriques*. Errance, París.
- CHOUQUER, G.; CLAVEL-LÉVÊQUE, M.; FAVORY, F.; VALLAT, J.P. (1987): *Structures agraires en Italie centre-méridionale. Cadastres et paysage ruraux*. Collection de l'École Française de Roma. CÉFR, 100. Roma.
- CHOUQUER, G.; FAVORY, F. (1991): *Les paysages de l'Antiquité. Terres et cadastres de l'Occident Romain (IVe s. Avant JC./IIIe s. après JC.)*. Errance, Collection des Hesperides. París.
- CHOUQUER, G.; FAVORY, F. (1992): *Les arpenteurs romains. Théorie et pratique*. Errance, París.
- CHOUQUER, G.; WATTEAUX, M. (2013): *L'archéologie des disciplines géohistoriques*. Errance, París.
- CISNEROS, F. (2002): "El vino en el hinterland del *Portus* de Saguntum (ss. I a.C. – d.C.)". *Saguntum (PLAV)*, 34. pp. 127-136. València.
- CLARKE, D. V. (1977): *Models in Archaeology*. Methuen, Londres.
- CLAVEL-LÉVÊQUE, M. (1993): "La cadastració de l'espai imperial, memòria i raó". *L'avenç*, 167. pp. 18-23.
- CLAVEL-LÉVÊQUE, M. (ed.) (1983): *Cadastres et Espace rural. Approches et réalités Antiques*. Table Ronde de Besançon, CNRS.
- CLAVEL-LÉVÊQUE, M.; FAVORY, F. (1992): "Les *gromatici veteres* et les réalités paysagères: présentation de quelques cas". En: Behrends, H.; Capogrossi, F., *Die römische Feldmehkunst. Interdiscipinäre Beiträge zu ihrer Bedeutung für die Zivilisationsgeschichte Roms*. Vandenhoeck & Ruprecht. Göttingen.
- CLAVEL-LÉVÊQUE, M.; JOUFFROY, I.; VIGNOT, A. (1994): *De la terrea au ciel, I. Paysages et cadastres antiques*, XIIe. Stage international. Besançone, 29-31 març 1993. París.

- CLAVEL-LÉVÊQUE, M.; OREJAS, A. (eds.) (2002): *Atlas historique des cadastres d'Europe*. Office des publications officielles des communautés européennes. Vol. 2. Luxemburg.
- CLAVEL-LÉVÊQUE, M.; VIGNOT, A. (eds.) (1998): *Atlas historique des cadastres d'Europe*. Office des publications officielles des communautés européennes. Vol. 1. Luxemburg.
- CORELL, J. (1994): "La Muntanyeta de Santa Bàrbara (La Vilavella, Castellón): ¿un santuario de Apolo?". *Anuari de Filologia*, vol. XVII, secció D, 5. pp. 155-187. València.
- CORELL, J. (2002): *Inscripcions romanes del País Valencià. Saguntum i el seu territori (IRSAT)*. 2 vol. Fonts Històriques Valencianes. 12.
- CORELL, J. (2005): *Inscripcions romanes del País Valencià II: 1. L'Alt Palància, Edeba, Lesera i els seus territoris (Fonts històriques valencianes 18)*, València (= IRAPÉLT).
- CORELL, J. (2009): "Els monuments romans de la Muntanyeta dels Estanys (Almenara, la Plana Baixa), a revisó". *Braçal. Revista del Centre d'Estudis del Camp de Morvedre*, 39-40. pp. 155-181.
- CORSI, C. (2000): *Le strutture di servizio del Cursus Publicus in Italia: ricerche topografiche ed evidenze archeologiche*. BAR International Series. p. 325. Oxford.
- CRIADO, F. (1991): "Construcción social del espacio y reconstrucción Arqueológica del Paisaje". *Butlletí d'antropologia americana*, 24. pp. 5-29.
- CRIADO, F. (1993): "Límites y posibilidades de la arqueología del paisaje". *SPAL: Revista de prehistoria y arqueología de la Universidad de Sevilla*, 2. pp. 9-56.
- CRIADO, F. (1999): *Del terreno al espacio: Planteamientos y perspectiva para la arqueología del paisaje*. CAPA, 6.
- CUNTZ, O. (1929): *Itineraria Romana. Volumen Prius. Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense*. Leipzig.
- D. a. (1983, 1984, 1989): *Misurare la terra: Centuriazione e Coloni nel mondo romano*. 5 vol., Mòdena, Panini.
- D. a. (1998): *Arqueología del Paisaje. Arqueología Espacial*. 19-20. Col. Univ. de Teruel, Seminario de Arqueología y Etnografía Turolense. Terol.

- DALL'AGLIO, P. L.; FRANCESCHELLI, C. (2007): "Il paesaggio della pianura romangola tra l'età antica e il primo medioevo". En: Varni, L., *Lo scorrere del paesaggio: Il trasformarsi della pianura romagnola dalla preistoria al '900*, pp. 9-48. Faenza.
- ESTEVE, F. (1943): "Un horno de cerámica romana en Vall d'Uixó (Castellón)". *Saitabi*, 7-8. València.
- ESTEVE, F. (1956): "Nuevos descubrimientos arqueológicos en Nules. La villa romana de Benicató". *Penyagolosa*, 2. Castelló.
- ESTEVE, F. (2003): *La via romana de Dertosa a Saguntum*. Diputació de Castelló. p.195. Castelló.
- FATÁS, G. (1973): *La Sedetania. Las tierras zaragozanas hasta la fundación de Caesaraugusta*. Saragossa.
- FAVORY, F. (2003): "La part de l'indigène et du vernaculaire dans les textes des arpenteurs romaines". *Études Rurales*. pp. 167-168. 33-55.
- FAVORY, F.; FICHES, J.L. (dir.) (1994): *Les campagnes de la France méditerranéenne dans l'Antiquité et le haut Moyen Age. Etudes microrégionales, Documents d'Archéologie Française*. 42. París.
- FELIP, V. (1987): "La qüestió de les aigües entre Borriana i la vila de Nules". *Burriana en su historia*. pp. 51-135. Borriana.
- FELIP, V.; VICENT, J. A. (1991): *Ibers i romans al Camp de Nules (Mascarell, Monfoca, Nules i La Vilavella)*. Nules.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1980): "Estudio de los restos arqueológicos submarinos en las costas de Castellón". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 7. pp. 135-195. Castelló.
- FERNÁNDEZ NIETO, F. J. (1968): "Beribraces, edetanos e ilercavones. Pueblos prerromanos en la provincia de Castellón". *Zepirus*, XIX-XX. pp. 115-142. Salamanca.
- FERRER, J. J. (1990): "La Plana en época iberoromana". *I Congrés d'Història i Filologia de la Plana*. pp. 113-128. Nules.

- FERRER, J. J.; MELCHOR, J. M.; BENEDITO, J. (2013): “Sant Gregori. Un complejo arquitectónico de época romana en la costa de Burriana (España)”. *Millars*, XXXVI. pp. 199-223. Castelló.
- FLÓREZ, M. (2010): *Dinàmica dels assentaments i estructuració del territori a la Laietània interior. Estudi del Vallès Oriental de l'època ibèrica a l'Alta Edat Mitjana*. Tesis Doctoral. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Universitat Rovira i Virgili. Tarragona.
- GARCÍA ENTERO, V. (2001): *Los balnea de las ciudades hispanorromanas. Provincia Tarraconense*. Monografías de Arquitectura Romana, 5. Madrid.
- GARCÍA-PRÓSPER, E.; GUÉRIN, P.; DE MADARIA, J. L.; SÁNCHEZ, P. (2006): “Campaña de prospección en la centuriación romana de Sagunto”. En: García Prósper, E.; Guérin, P.; de Madaria, J. L.; Sánchez, P (eds.), *Catástros, hàbitats y vía romana*. pp. 247-298. València.
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R. (2002): *Las formas de los paisajes mediterráneos (ensayos sobre las formas, funciones y epistemología parcelarias: estudiós comparatives en medios mediterráneos sobre la Antigüedad y época moderna)*. Jaén.
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R. (2006): “Bonificación de zonas palustres en el *ager saguntinus*”. En: García Prósper, E.; Guérin, P.; de Madaria, J. L.; Sánchez, P (eds.), *Catástros, hàbitats y vía romana*. pp. 211-224. València.
- GOZALBES, M. (1996): “El tesoro del Mas d'Aragó (Cervera del Maestre, Castelló) y la década del 260 d.C.”. *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 26. pp. 383-404. Castelló.
- GOZALBES, M. (1996-1997): “El tesoro de Almenara”. *AIEG*, XXXVI. pp. 599-621. Girona.
- GOZALBES, M. (2004): “Potentados y menesterosos: las monedas imperiales en el territorio saguntino”. En: Ripollés, P. P. (dir.), *Opulentissima Saguntum*. pp. 59-81. Sagunt
- GOZALBES, M.; RIPOLLÉS, P. P. (2002): “Circulación y dispersión”. En: Ripollés, P. P.; Llorens, M. M., *Arse-Saguntum. Historia monetària de la Ciudad y su territorio*. pp. 217-256. Sagunt.
- GUILAINE, J. (dir.) (1991): *Pour une Archéologie agraire. À la croisée des sciences de l'homme et de la nature*. París.

- GURT, J. M.; LANUZA DE, A.; PALET, J. M. (1996): “Revisión del catastro romano de *Ilici* (Elche)”. *Pyrenae*, 27.
- GURT, J. M.; MARQUÈS, A. (1988): “Les empremtes de la historia en el paisatge del Camp de Tarragona. La conquesta de l’espai”. *Espais. Revista del Departament de Política Territorial i Obres Públiques. Generalitat de Catalunya*, 12.
- GUSI, F.; OLÀRIA, C. (1977): “La villa romana de Benicató (Nules, Castellón)”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 4. pp. 101-144. Castelló.
- GUSI, F.; OLÀRIA, C.; ARASA, F. (1998): “El procés de romanització a la Plana. La vil·la de Benicató (Nules)”. *V Congrés d’Història i Filologia de la Plana*. pp. 33-74. Nules.
- HEURGON, J. (1952): “La data des gobelets de Vicarello”. *REA-54*. pp. 39-50.
- HODDER, I. (1982): *Symbols in action*. Cambridge University Press.
- HODDER, I. (1988): *Interpretación en arqueología: corrientes actuales*. Editorial Crítica, Barcelona.
- HODDER, I; ORTON, C. (1976): *Spatial Analysis in Archaeology*. Cambridge University Press.
- HOSKINS, W. G. (1955): *The Making of the English Landscape*. Hodder and Stoughton.
- HURTADO, T.; MAS, P.; RAMÓN, M^a. A.; ROSSELLÓ, M. (2008): “Un nivel de destrucción del siglo V d.C. en el Portus Sucronem (Cullera, Valencia). Contexto material”. *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 26. pp. 95-142. Castelló.
- INIESTA, A. (1989): “Pueblos prerromanos de Levantem Cataluña y Baleares”. *Historia de España*, 2. pp. 346-375. Madrid.
- JÁRREGA, R. (2000): *El Alto Palancia en época romana*. Col·lecció Universitària, Geografia i Història. Diputació de Castelló. Castelló.
- JÁRREGA, R. (2010): *La Plana romana*. Servei de Publicacions de la Diputació de Castelló. Castelló.
- JÁRREGA, R. (2013a): “El poblament tardoantic al sector meridional de la Tarraconensis (sud de Catalunya i nord del País Valencià). Concomitancies i diferències”. En: Prevosti, M.; López, J.; Guitart, J. (eds.), *Ager Tarraconensis 5, paisatge, poblament, cultura material*

- i historia, actes del simposi internacional*. Documenta, 16, Institut Català d'Arqueologia Clàssica. pp. 167-182.
- JÁRREGA, R. (2013b): “Nuevos datos para el estudio de una posible centuriación en la Plana en época romana”. *Millars*, XXXVI. pp. 207-257. Castelló.
- LEVEAU, P. (2006): “L'archéologie du paysage et l'antiquité classique”. *Agri Centuriati: International Journal of Landscape Archaeology*, 2. pp. 9 -24.
- LEVI I LEVI, M. (1967): *Itineraria Picta. Contributo allo Studio della Tabula Peutingeriana*. Roma.
- LLOBREGAT, E. A. (1983): “Relectura del Ravennate: dos calzadas, una mansión inexistente y otros datos de la geografía antigua del País Valenciano”. *Lucentum*, II. pp. 225-242. Alacant,
- LÓPEZ GÓMEZ, A. (1975): “Posibles centuriaciones en Castellón de la Plana”. *Estudios sobre centuriaciones romanas en España*. pp. 129-136. Madrid.
- LÓPEZ, P. (1994): *La ciudad romana ideal: el territorio*. Vol. 1. Santiago de Compostela: Editorial de la Historia.
- LOSTAL, J. (1992): *Los miliarios de la provincia Tarraconense*. Saragossa.
- MARTÍ, M. A. (1998): *El área territorial de Arse-Saguntum en época ibérica*. València.
- MATA, J. M.; SANZ, J. (1988): *Guia d'identificació de Minerals (Països Catalans i d'altres)*. Barcelona.
- MELCHOR, J. M.; BENEDITO, J. (2003): “Segunda campaña de excavacions arqueològiques en el edifici termal del yacimiento de el Palau (Burriana, Castellón)”. *Actas del XXVII CNA, vol. III, Bolskan*, 22. pp. 237-241. Osa.
- MESADO, N. (2014): “Disquisiciones en torno a la Vía Augusta en la provincia de Castellón”, *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 32. pp.137-222. Castelló.
- MIRAS, Y.; EJARQUE, A.; RIERA, S.; PALET, J.M.; ORENDO, H.A.; EUBA, I. (2007): “Dynamique Holocène de la végétation et occupation des Pyrénées andorranes depuis le Néolithique ancien, d'après l'analyse pollinique de la tourbière de Bosc dels Estanyons (2180 m, Vall del Madriu, Andorre)”. *Comptes rendus palevol*, 6 (4). pp. 291-300.

- MORATALLA, J. (2001): “Restos de catastros romanos en el medio Vinalopó y unos apuntes sobre Aspis”. *Alquibla*, 7. pp. 551-579.
- MORENO GALLO, I. (2006): *Vías romanas. Ingeniería y técnica constructiva*. Ministerio de Fomento. Madrid.
- MOROTE, J. G. (1979): “El trazado de la Vía Augusta desde Tarracone a Carthagine Spartaria. Una aproximación a su estudio” *Saguntum*. pp.139-164. València.
- MOROTE, J. G. (2002): “La Via Augusta y otras calzadas en la comunidad Valenciana”. 2 vols. *Serie Arqueológica*, 19. Real Academia de la Cultura Valenciana. València.
- MOROTE, J. G.; APARICIO, J. (2000): “Un nuevo miliario en el trazado de la Via Augusta y la revisión del tramo Dertosa-Sucronem-Illici”. *Arse*, 34. pp. 45-55. Sagunt.
- MUÑOZ, A. (1972): “Algunas observaciones sobre las vías romanas en la provincia de Castellón”. *Archivo de Prehistoria Levantina*, vol. XIII. pp. 149-164. València.
- OLÀRIA, C. (1985): “Historia Antigua”. *La provincia de Castellón de la Plana. Tierras y gentes*. pp. 255-280. Castelló.
- OLIVER, A. (1981): “Incineraciones entre el río Ebro y el Palancia. Nuevas aportaciones para el estudio de los enterramientos ibéricos”. *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 8. pp. 180-256. Castelló.
- OLIVER, A. (2012): “Signos de poder en la Protohistoria. Un ejemplo en el levante peninsular”. *Potestas*, 5. pp. 5-27. Castelló.
- OLIVER, A. (2013): “El período iberorromano, la continuidad del Mundo Ibérico en el nuevo estado”. *Millars*, XXXV. pp. 119-158.
- OLIVER, A. (2016): “El territorio de Arse-Saguntum en época ibérica”. En: Ferrer, J. J.; Oliver, A.; Benedito, J., *Saguntum y la Plana. Una Ciudad romana y su territorio*. pp. 85-139. Castelló de la Plana.
- OLIVER, A.; BLASCO, M.; FREIXA, A.; RODRÍGUEZ, P. (1984): “El proceso de iberización en la plana litoral sur de Castellón”. *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 10. pp. 63-109. Castelló.

- OLIVER, A.; MORANO, I. (1998): “El yacimiento romano de l’Alqueria de Moncófar (Castellón)”. *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 19. pp. 371-393. Castelló.
- ORTEGA, M. J. (2017): *Análisis territorial de la llanura de València. Estudio arqueomorfológico, ocupación del territorio y dinámicas del paisaje*. Tesis Doctoral. Institut Català d’Arqueologia Clàssica, Universitat Rovira i Virgili. Tarragona.
- PALET, J. M. (1997): *Estudi territorial del Pla de Barcelona. Estructuració i evolució del territori entre l’època iberoromana i l’altmedieval. Segles II-I a.C. – X-XI d.C.* Estudis i Memòries d’Arqueologia de Barcelona, 1. Centre d’Arqueologia de la Ciutat, Institut de Cultura. Barcelona.
- PALET, J. M. (2005): “L’estructuració dels espais agraris en època romana a Catalunya: aportacions de l’estudi arqueomorfològic del territori”. *Cota Zero*, 20. pp. 53-55. Vic.
- PALET, J. M.; FIZ, I.; ORENGO, H. A. (2009): “Centuriació i estructuració de l’ager de la *Colonia Barcino*: anàlisi arqueomorfològica i modelació del paisatge”. *Quarhis. Època II*, n. 5. pp. 106-123.
- PALET, J. M.; FIZ, I.; ORENGO, H. A. (2010): “Modelación y conceptualización del paisaje romano en el Ager Tarraconensis: Tarraco y la centuriación del territorio”. *Changing landscapes: the impact of roman towns in the western mediterranean*. Castelo de Vide-Marvão.
- PALET, J. M.; ORENGO, H. A.; RIERA, S. (2011): “Centuriación del territorio y modelación del paisaje en los llanos litorales de *Barcino* (Barcelona) y *Tarraco* (Tarragona): una investigación interdisciplinar a través de la integración de datos arqueomorfológicos y paleoambientales”. *Agri Centuriati*, 7, pp. 113-129.
- PALLARÉS, F. (1965): *El poblado ibérico de San Antonio de Calaceite*. Bordighere-Barcelona.
- PARRA, I. (1985): “Propuesta de zonación polínica para el sector Casablanca (Almenara) – Torreblanca, provincia de Castellón”. *Anuario de la Asociación de Palinología de Lengua Española*, 2. pp. 263-289. Madrid.

- PASÍES, T.; SAN NICOLÁS, P.; VARGAS, S. (2013): “Una nueva interpretación de los mosaicos romanos de la villa romana de Benicató (Nules, España)”. *Millars*, XXXVI. pp. 255-282. Castelló.
- PÉREZ CUEVA, A. (1994): *Atlas climático de la Comunidad Valenciana (1.ª edición)*. p. 205. Valencia: Generalitat Valenciana.
- PÉREZ, A. (1996): “Les cadastres antiques en Narbonnaise occidentale. Essai sur la politique coloniale romaine en Gaule du Sud (IIe s. av. J.- IIe s. ap. J.-C.)”. *Revue archéologique de Narbonnaise Suppl* 29. CNRS Éditions. París.
- PÉREZ, R.; ARASA, F. (2016): “Un sondeig a la Via Augusta al terme municipal de la Salzedells (el Baix Maestrat, Castelló)”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 34. pp. 197-202. Castelló.
- PETERSON, J. W. M. (1998): *The Use of Geographic Information Systems in the Study of Ancient Landscapes and Features Related to Ancient Land Use*. Office for Official Publications of the European Communities. Luxemburg.
- PLA, E. (1980): “Los Iberos”. *Nuestra historia*. pp. 197-271.
- PLANA, R. (1989): “Le territoire d’Empúries: première phase de l’implantation romaine”. *Dialogues d’histoire ancienne*, 15, 2. pp. 249-281.
- PREUCCEL, R. (1991): *Processual and postprocessual archaeologies: multiple ways of knowing the past*. Center of Archaeological Investigations, Occasional paper n° 10, Southern Illinois University. Carbondale.
- PREVOSTI, M. (2005): “L’època romana”. En: Giralt, E.; Salrach, J. M.; Guitat, J. (eds.), *Història agrària dels Països Catalans I. Antiguitat*. Barcelona.
- QUEREDA, F. (1976): *El clima de la provincia de Castellón*. Castelló.
- RAMOS, P. (2009): *Estudio Arqueomorfológico de la llanura de Valencia. Planteamientos metodológicos y perspectivas de investigación*. Treball d’investigació de Màster. Inèdit. Institut Català d’Arqueologia Clàssica, Universitat Rovira i Virgili, Universitat Autònoma de Barcelona. Tarragona.
- REBUFFAT, R. (1987): “Via militaris”. *Latomus*, XLVI, 1. pp. 52-67. Brouxelles.
- RENFREW, C.; BAHN, P. (1993): *Arqueología. Teorías, Méodos y Práctica*. Madrid.

- REYES, T.; GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R.; GARCÍA, J. E. (1998): “L’estudi de l’Ager Aesonensis (Isona i Conca de Dellà, Pallars Jussà)”. *Revista d’Arqueologia de Ponent*, 8. pp. 39-59.
- REYNOLDS, P. (1993): *Settlement and Pottery in the Vinalopó Vallen (Alicante, Spain) a.D. 400-700*. BAR International Series. Oxford.
- RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M. (2003): “La fi del món romà i el període visigot (segles IV-VIII)”. En: Bonet, H.; Albiach, R.; Gozalbes, M. (eds.), *Romans i visigots en terres valencianes*. pp. 103-111. València.
- RIERA, S. (2005): “Canvis ambientals i modelació antròpica del territori entre l’època ibèrica i l’altmedieval a Catalunya: aportacions de la palinologia”. *Cota Zero: Revista d’arqueologia i ciència*, 20. pp. 99-107.
- RIERA, S.; CURRÁS, A.; PALET, J. M.; EJARQUE, A.; ORENGO, H. A.; JULIÀ, R.; MIRAS, Y. (2009): “Variabilité climatique, occupation du sol et gestion de l’eau en Espagne de l’âge du fer à l’époque médiévale: Intégration des données paléoenvironnementales et de l’archéologie du paysage”. En: Hermon, E., *Société et climats dans l’Empire romain: Pour une perspective historique et systémique de la gestion des ressources en eau dans l’Empire romain*, pp. 80-251. Editoriale Scientifica. Nàpols.
- RIERA, S.; PALET, J. M. (2008): “Una aproximación multidisciplinar a la historia del paisaje mediterráneo: La evolución de los sistemas de terrazas con muros de piedra seca en la Sierra de la Marina (Badalona, Llano de Barcelona)”. En: Garrabou, R.; Naredo, J. M., *El paisaje en perspectiva histórica: Formación y transformación del paisaje en el mundo mediterráneo*. Monografías de historia rural, 6, pp. 47-90. Prensas Universitarias de Zaragoza. Saragossa.
- RIPOLLÉS, P. P. (1999): “El uso de la moneda en la vía Augusta: el tramo Saguntum-Intibili”. En: Centeno, R. M. S.; García-Bellido, M. P.; Mora, G. (coords.), *Rutas, ciudades y moneda en Hispania*. Anejos de *AEspA*, XX. pp. 259-268. Madrid.
- RIPOLLÉS, P. P. (2004): “La monetización como reflejo del desarrollo político: siglos V-III a.C.”. En: Ripollés, P. P. (dir.), *Opulentissima Saguntum*. pp. 17-40. Sagunt.
- RIPOLLÉS, P. P.; LLORENS, M. M. (2002): *Arse-Saguntum. Historia monetaria de la ciudad y su territorio*. Sagunt.

- RIPOLLÉS, P. P.; VELAZA, J. (2002): "Saguntum, colonia latina". *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 141. pp. 285-294. Bonn.
- ROBERT, S. (dir.) (2011): *Sources et techniques de l'archéogéographie planimétrique*. Presses Universitaires de Franche-Comté, Besançon.
- ROBERTS, B. K. (1977): *Rural Settlement in Britain*. Hutchinson of London.
- ROBERTS, B. K. (1987): "Landscape Archaeology". En: Wagstaff, J. M., *Landscape and Culture. Geographical and Archaeological Perspectives*. Basil Blackwell. Oxford.
- RODRÍGUEZ, O. (2009): *Campesinos y "señores del campo". Tierras y poder en la protohistoria extremeña*. Barcelona.
- ROLDÁN, J. M. (1975): *Itineraria hispana. Fuentes antiguas para el estudio de las vías romanas en la península ibérica*. Universidad de Granada i de Valladolid. p. 279.
- ROMANO, D. G. (1998): "GIS Based Analysis of Ancient Land Division in the Corinthia, Greece". En: Peterson, J., *The Use of Geographic Information Systems in the Study of Ancient Landscapes and Features Related to Ancient Land Use*, pp. 21-30. Office for Official Publications of the European Communities. Luxemburg.
- ROMANO, D. G.; TOLBA, O. (1996): "Remote Sensing and GIS in the Study of Roman Centuriation in the Corinthia, Greece". En: Kamermans, H.; Fennema, K., *Interfacing the Past: Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology CAA95*. Vol. 2. *Analecta Praehistorica Leidensia*, 28. University of Leiden. Leiden.
- ROSSELLÓ, V. M. (1969): *El litoral valencià*. València.
- ROSSELLÓ, V. M. (1992): "Les vies romanes al País Valencià. Il·lusions i certeses". *SIP. Serie de Trabajos Varios*. pp. 619-637. València.
- ROTH-CONGÈS, A. (1996): *Modalités pratiques d'implantation des cadastres romains: quelques aspects (Quintarios Claudere. Perpendere. Cultellare. Varare: la construction des cadastres sur une diagonale et ses traces dans le Corpus agrimensorum)*, MEFRA, 108. pp. 299-422.
- ROUILLARD, P. (1979): *Investigaciones sobre la muralla ibérica de Sagunto (Valencia)*. STV del SIP, 62. València.

- ROVIRA, M^a. L. (1990): “Avenida del Agricultor, La Vall d’Uixó, la Plana Baixa”. *Excavacions arqueològiques de salvament a la Comunitat Valenciana*. pp. 69-71. València.
- RUEDA, C. (2011): *Territorio, culto e iconografía en los santiarios íberos del Alto Guadalquivir (ss. IV a.n.e.- I d.n.e.)*. Publicaciones Universidad de Jaén. Jaén.
- SAAVEDRA, E. (1863): *Discursos leídos ante la Real Academia de la Historia en la recepción pública de don Eduardo Saavedra el día 28 de Diciembre de 1862*. Madrid.
- SANCHO COMINS, J. (1979): La utilización agrícola del suelo en la provincia de Castellón de la Plana. Castelló.
- SANJAUME, E.; PARDO, J. (1991): “Evolución de la albufera de Els Estanys de Almenara”. *Medios sedimentarios, cambios ambientales y hábitat humano. VIII Reunión Nacional sobre Cuaternario*, pp. 11-13. València.
- SANTIAGO, R. A. (1990): “En torno a los nombres antiguos de Sagunto”. *Saguntum PLAV*, 23. pp. 123-140. València.
- SCHMIDT, M.G. (2011): “A Gadibus Romam. Myth and reality of an Ancient route”. *Bulletin of the Institute of Classical Studies*. 54/2. pp. 71-86.
- SEGURA BELTRÁN, F. (1987): *Las ramblas valencianas*. València.
- SENENT, J. J. (1923): “Del riu Cènia al Millars. La Via Romana”. *Anuari de l’Institut d’Estudis Catalans*, VI. pp. 723-724. Barcelona.
- SIMÓN, J. L. (1984): *Compresión y distensión alpinas en la cadena ibérica litoral*. Terol.
- SORRIBES I DOÑATE, J. (1992): “Contribució a l’estudi del topònim Almassora”. *Actes del XVe Col·loqui General de la Societat d’Onomàstica. Butlletí Interior*, XLVIII. pp. 165-178. Castelló.
- SOS, J. (1970): “Introducción a la Mineralogía de la provincia de Castellón”. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XLVI., pp. 79-147. Castelló.
- TARRADELL, M. (1965): “Prehistòria i Antiguitat”. *Història del País Valencià*. pp. 216-238. Barcelona.
- TARRADELL, M. (1973): “Nuevo miliario de Chilches y notas sobre vías romanas y toponimia”. *PLAV*, 9. pp. 89-98.

- TOLLIN, C.; SKANES, H. (1991): "Integrated landscape analysis". *Proceedings of the European IaleSeminar on Practical Landscape Ecology*. IALE, Roskilde University Centre, II. pp. 21-32.
- TORRES, J. (1956): "Hallazgo de una inscripción romana en Chilches". En: *Las Provincias*.
- ULLOA, P. (1999): "Nuevo miliario de la Vía Augusta hallado en Castellón". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 20. 209-220. Castelló.
- ULLOA, P. (2006): "Excavaciones en la Vía Augusta en Vall d'Alba (Castellón)". En: García Prósper, E.; Guérin, P.; de Madaria, J. L.; Sánchez, P (eds.), *Catástros, hàbitats y vía romana*. pp. 131-164. València.
- UROZ, J. (1983): *La Regio Edetania en la época ibérica*. Alacant.
- VICENT, J. (1979): "Excavacions al santuari ibero-romà de Santa Bàrbara (La Vilavella, Castelló)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 6. pp. 181-222. Castelló.
- VION, E. (1989a): "L'archéologique du territoire: étudier le passé pour gérer le présent". *Paysages Découverts. Histoire, géographie et archéologie du territoire en Suisse romande*. 1, GREAT, pp. 9-21. Lausanne.
- VION, E. (1989b): "L'analyse archéologique des réseaux routiers: une rupture méthodologique, des réponses nouvelles". *Paysages Découverts. Histoire, géographie et archéologie du territoire en Suisse romande*. 1, GREAT, pp. 67-99. Lausanne.
- WAGNER, J. (1980): "Dos ánforas romanas descubiertas en la costa de Nules". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*. pp. 295-298. Castelló.
- WIDGREN, M. (1989): "Geographical approaches to field Systems in Swdish prehistory and early history". En: Larsson, Th.; Lundmark, H., *Approaches to Swedish Prehistory. A spectrum of problems and perspectives in contemporary research*. B.A.R., I.S., 500. pp. 253-366.